

Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw

Deel I

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

Oosterhout heeft als Noordbrabants pottenbakkerscentrum nog nauwelijks aandacht gekregen in tegenstelling tot het veel meer bekende Bergen op Zoom. Toch had in het begin van de vorige eeuw geen gemeente zoveel pottenbakkerijen binnen haar grenzen als Oosterhout. Bergen op Zoom werd zelfs enige tijd overvleugeld. In dit artikel worden de bedrijven behandeld, en de merken waarvan een deel van het Oosterhoutse aardewerk werd voorzien. Daarbij wordt waar mogelijk Oosterhout met Bergen op Zoom vergeleken. Een tweede artikel zal gaan over de laatste twee Oosterhoutse pottenbakkerijen, die van Jan Schoormans en die van Sjef van Loon, en over de specifieke kenmerken van het Oosterhoutse aardewerk.

Inleiding

Tot ver in deze eeuw zijn er in Nederland grote hoeveelheden 'grof aardewerk' gemaakt. Het was eenvoudig gebruiksgoed, waarvan het grootste deel verloren is gegaan. Slechts een fractie bleef bewaard of komt een enkele keer als bodemvondst aan het licht. Het materiaal uit de negentiende eeuw is ons daarvan nog het meest vertrouwd. Toch kennen we soms de functie van zo'n voorwerp al niet meer of de naam die eraan gegeven werd. Nog moeilijker is het om vast te stellen waar dat aardewerk is gemaakt. Dat komt omdat we nog onvoldoende weten van het 'eigene'

van het aardewerk van de diverse pottenbakkerscentra.

Twee omstandigheden bemoeilijken het onderzoek. Allereerst wordt al sinds de middeleeuwen aardewerk over grote afstanden vervoerd en ver buiten de plaats van herkomst verhandeld en gebruikt. Productie- en gebruiksgebied vallen dus niet samen. Daarnaast zijn, vooral sedert de tweede helft van de negentiende eeuw, populaire streekgebonden aardewerkmodellen op andere plaatsen geïmiteerd. Zo presenteerde de Leeuwarder pottenbakker Rinse Dorama zich als fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk en zijn klanten wisten kennelijk wat hij daarmee bedoelde¹. Ook elders vond 'namaak' op forse schaal plaats zodat het naar herkomst determineren van gebruiksaardewerk niet eenvoudig is.

Na Leeuwarden wordt nu de aandacht op Oosterhout gevestigd, een enigszins vergeten pottenbakkerscentrum in Noord-Brabant. De aanleiding hiervoor is een gelukkig toeval. In onze verzameling en in die van enkele musea bevindt zich nl. – buiten de voorwerpen met een Bergs of Leeuwarder merk – een kleine groep potten, voorzien van merken met initialen, die we niet konden thuisbrengen. De oplossing van dit probleem bood een publikatie van J. A. A. M. Oomen² waarin op basis van archiefmateriaal een overzicht wordt gegeven van de pottenbakkerijen tussen 1815 en 1849. Vrijwel alle onbekende merken bleken te verwijzen naar Oosterhout, een pottenbakkers-

centrum dat in omvang en betekenis niet veel voor Bergen op Zoom onderdeed. Omstreeks 1820 was zelfs één op de acht Nederlandse pottenbakkerijen in Oosterhout gevestigd; later in de eeuw vermindert de betekenis geleidelijk.

Buiten het genoemde archiefmateriaal zijn de gegevens over Oosterhout schaars. In 'Tussen hete Vuren'³ treden de Oosterhouters weliswaar meermalen op als concurrenten van de Bergen-op-Zoomse 'potmakers' en ook als partners in de gezamenlijke strijd tegen het importaardewerk, maar veel meer informatie is er niet.

Ook in museumcollecties is geen specifiek Oosterhoutse aardewerk te vinden. Het contrast tussen de grote betekenis van Oosterhout als pottenbakkerscentrum en de geringe aandacht die er tot dusver aan besteed is, en de mogelijkheid om via merken een aantal voorwerpen te identificeren maakt het wenselijk nadere aandacht aan Oosterhout te besteden. Daarbij ligt de nadruk op de negentiende en twintigste eeuw.

Een overzicht van alle bedrijven die er geweest zijn tussen 1813 en 1941, met gegevens over hun bestaansduur, aantallen werknemers en productieomvang, laat toe het gewenste verband te leggen tussen de gemerkte voorwerpen en deze bedrijven.

Daarnaast komt de organisatie van het pottenbakkersambacht te Oosterhout aan de orde in vergelijking met die van Bergen op Zoom. Vanuit deze context en de gesignaleerde overeenkomsten en verschillen wagen we een

poging tot interpretatie van het merken van aardewerk in beide plaatsen. Na een oproep in een Oosterhoutse krant kwam materiaal ter beschikking van de laatste twee overgebleven Oosterhoutse bedrijven: een map met correspondentie en een deel van de boekhouding van Josephus van Loon (1877-1946) en een lijvig, handgeschreven boekwerk met aantekeningen van alle leveranties die Johannes Schoormans gedurende de bestaansduur van zijn bedrijf (1887-1919) heeft uitgevoerd.

Aan de hand van deze gegevens, – het archiefmateriaal, de gemerkte stukken aardewerk, aangevuld met enkele Oosterhoutse bodemvondsten, en de boeken van Schoormans en Van Loon

– kan een balans worden opgemaakt en een beeld worden geschetst van het Oosterhouts produkt.

Oosterhout: de bedrijven, de eigenaren en de produktie

Elders is aan de hand van nijverheidsstatistieken uit de vorige eeuw een beeld geschetst van de pottenbakkersnijverheid in Nederland in die periode⁴. Kort samengevat komt het er op neer dat er in het hele land nooit meer dan ongeveer honderd bedrijven zijn geweest; in 1880 zijn het er 70 à 80, daarna neemt het aantal snel af. Hoe snel is niet exact na te gaan, omdat na die tijd het statistisch materiaal gebrekiger wordt.

Nederland kende vier belangrijke productiecentra voor 'grof aardewerk': Friesland, Zuid-Holland (met name Gouda en omgeving), West-Brabant en Oost-Brabant/Noord-Limburg. Kleinere, wisselende concentraties waren er met name in Overijssel, Gelderland, Utrecht en Zuid-Limburg.

De teruggang in het pottenbakkersbedrijf vertoont zich overal, maar met flinke regionale verschillen. In Friesland gaat het vrij geleidelijk, in West-Brabant vindt omstreeks 1880 een sterke terugval plaats, terwijl die in Zuid-Holland wat later optreedt. In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkelingen in de provincie Noord-Brabant. Het beeld

Tabel 1. Aantallen pottenbakkerijen en werknemers (volwassenen en kinderen) in Noord-Brabant volgens Nijverheidsstatistieken⁶

	1816		1853		1857		1871		1915
	bedrijven	werknemers	bedrijven	werknemers (incl. kinderen)	bedrijven	werknemers	bedrijven	werknemers	bedrijven
Asten	2	2			–	–	–	–	–
Bergen op Zoom	11	60	10	45	10	61	11	45+38k	2
Boxmeer	–	–	2	10	1	6	1	1	–
Deurne en Lussel	–	–			2	4	–	–	–
Duizel en Steensel	–	–	1	3	1	2	1	1	–
Etten-Leur	2	14	1	9	1	10	2	14+7k	1
's-Hertogenbosch	–	–			–	–	1	5+2k	1
Oeffelt	–	–			–	–	1	–	–
Oosterhout	14	70	6	45	6	43	4	24+7k	2
Oss	–	–			1	1	1	1+1k	–
Sambeek	1	–			1	3	–	–	–
Zundert	1	1			–	–	–	–	–
totaal	31	147	22		23	130	22	90+55k	6

wordt gedomineerd door de grote Westbrabantse centra Bergen op Zoom en Oosterhout; Leur⁵ en Zundert, van veel geringere betekenis, kunnen tot dezelfde regio worden gerekend. Oeffelt, Boxmeer en Sambeek horen tot het Oostbrabantse/Noordlimburgse gebied; ze nemen een bescheiden plaats in. De overige bedrijven komen verspreid over de provincie voor, bestaan vermoedelijk vrij kort en zijn van beperkte omvang. Alleen het bedrijf van E. van Rooy te 's-Hertogenbosch heeft enige betekenis, en het is ook het enige buiten Bergen op Zoom, Oosterhout en Leur dat zich tot in deze eeuw kon handhaven.

Hierboven werd al geconstateerd dat het totale aantal pottenbakkerijen in Nederland in de vorige eeuw nooit veel meer dan honderd heeft bedragen. Dat lijkt een overzichtelijk aantal. Toch is het identificeren en het bepalen van de bedrijfsduur van de afzonderlijke bedrijven niet eenvoudig. Zo waren er in Leeuwarden in die periode nooit meer dan 5 bedrijven tegelijk – ruwweg 5% van de 100 – maar om omvang, jaar van stichting en opheffing, en de eigenaren vast te stellen moesten enkele meters 'Registers van Patentschuldigen' worden doorgewerkt. In Oosterhout ontbreken deze registers⁷, maar daar was een ander belangrijk hulpmiddel voorhanden. Toen na de Franse tijd de regering via de provincies jaarlijks gemeentelijk statistisch materiaal over handel en nijverheid ging verzamelen werd dat in Brabant serieus aangepakt. In de gemeentearchieven van Bergen op Zoom en Oosterhout zijn de afschriften van gemeentelijke opgaven aan de provincie bewaard; het reilen en zeilen van de pottenbakkers heeft daarin een prominente plaats. Het Bergse materiaal werd bekend door de publikatie van 'Tussen hete vuren'⁸. De Oosterhoutse gegevens, die op een langere periode betrekking hebben, kregen nauwelijks aandacht, terwijl ze toch al in 1977 door

Tabel 2 Bestaansduur en aantal werknemers van de Oosterhoutse pottenbakkersbedrijven 1813-1920
Een cijfer geeft het aantal personeelsleden in dat jaar weer; x betekent: aantal onbekend

	1813	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920	
1. Willem van Berkel																							
44333455555666655555																							
2. Anthonie van Berkel																							
3332112																							
3. Cornelis van Berkel																							
33211																							
4. Gerard van Berkel																							
4433344555544444																							
Willem G. van Berkel																							
44545544444444																							
5. Jan Crul																							
44																							
6. Dingena Crul																							
4443324																							
7. Wed. J. Crul																							
5544545677777777																							
7778899109988598888																							
8788887																							
Wed. J. F. Willems																							
xxxxxxxxxxxx																							
Jan Francus Willems																							
8. Adriaan Crul																							
554444545555566655																							
5544555544445555567																							
8876777xxxxxx5xxx																							
Wed. Adr. Crul																							
Wed. Jan Crul																							
Jan Crul																							
9. Jan Schoormans																							
44433355555555																							
10. Govert Jan Schoormans																							
44444445555455555																							
5556766655566666777																							
777778xxxxxx8xxxx																							
8xxxxxx8xxxxxx8xxxx																							
Wed. D. Schoormans																							
Govert Johannes Schoormans																							
xxxxxxxxxxxx																							
11. Hendrik Jan Schoormans																							
44444445566666588																							
78888886666																							
kinderen H. J. Schoormans																							
12. Marcelis Schoormans																							
Wed. Marc. Schoormans																							
Cornelis Joh. Schoormans																							

Tabel 3. Oosterhoutse pottenbakkersbedrijven en hun eigenaren vanaf 1813

nr.	naam eigenaar	bedrijfsduur	opmerkingen	adres
1.	Willem van Berkel (1766- ?)	t/m 1836	broer van 2, 3, 4	Kerkpad F469
2.	Anthonie van Berkel (1767-1833)	t/m 1822	broer van 1, 3, 4	Heuvel G563
3.	Cornelis van Berkel (1770- ?)	t/m 1817	broer van 1, 2, 4. Pand in 1830 gekocht door neef Marcelis Schoormans (12.1)	Rulstraat J688
4.1	Gerard van Berkel (1774-1851)	t/m 1841	broer van 1, 2, 3.	Rul 713
4.2	Willem G. van Berkel (1810- ?)	1842 t/m 1847	geen productie in 1848; brand in 2e kwartaal 1848	
5.	Jan Crul (1728-1818)	t/m 1814	broer van 6	?
6.	Dingena Crul (1737-1820)	t/m 1820	zuster van 5. In 1814 genoemd i.v.m. namaken van Bergse modellen en merken	E381
7.1	Weduwe Jan Janse Crul (Anna Verstegen) (1741-1815)	t/m 1815	moeder van 8.1	Heuvel H644
7.2	Jan Francus Willems (1780-1860)	1816 t/m 1860	schoonzoon van 7.1	
7.3	Weduwe Jan F. Willems (Adriana Crul) (1782-1870)	1861 t/m 1870	zuster van 8.1	
8.1	Adriaan Crul (1773-1850)	t/m 1850	zoon van 7.1	Zandheuvel, Leysenakkers N358/D136
8.2	Weduwe Adriaan Crul (Mechelina van Loon) (1777-1856)	1850 t/m 1856		
8.3	Jan Crul of Krul (1816-1879)	1856 t/m 1879	brand in 1869	
8.4	Weduwe Jan Crul (Antonetta Jac. de Hoog 1812-1895)	1880 t/m 1891		
9.	Jan Schoormans (1747-1829)	t/m 1829	vader van 10.1 en 11.1; grootvader van 10.2, 11.2, 12.1, 14.3; overgrootvader van 10.4, 12.3, 13	Zandheuvel 9, Leysenakkers 4 E376
10.1	Govert Jans Schoormans (1775-1845)	1793 t/m 1843	zoon van 9	Koningsdijk, Kruisstraat J137
10.2	Dominicus Schoormans (1805-1873)	1844 t/m 1873		
10.3	Weduwe Dominicus Schoormans (Anna Maria Ackermans) (1810-1891)	1873 t/m 1891		
10.4	Govert Joh. Schoormans (1848-1928)	1891 t/m 1908	1893 brand; 1908 brand	
11.1	Hendrik Jans Schoormans (1785- ?)	t/m 1838	zoon van 9; genoemd als logementhouder	Zandheuvel E389
11.2	kinderen Hendrik Schoormans Johanna geb. 1813 Johannes Govert geb. 1818 Maria geb. 1820 Anna Eva geb. 1826	1839 t/m 1841	productie neemt onder het bewind van de jonge kinderen snel af	
12.1	Marcelis Schoormans (1801-1850)	1830 t/m 1850	zoon van 10.1; koopt voormalig bedrijf van 3	Rulstraat J688
12.2	Weduwe Marcelis Schoormans (Johanna van Leysen) (1802-1878)	1850 t/m 1874		
12.3	Cornelis Joh. Schoormans (1836-1921)	1874 t/m 1884	gemeenteraadslid, wethouder	

nr.	naam eigenaar	bedrijfsduur	opmerkingen	adres
13.	Johannes Schoormans (1853-1935)	1885 t/m 1919	broer van 10.4; liet woonhuis en bedrijfspand bouwen	Bredase Steenweg
14.1	kinderen Antonie van Loon Johannes Antonie (1754-1829) Catharina (1763-1828)	t/m 1829	bedrijf zal geleid zijn door Joh. Ant., met Catharina als mede-eigenares	Koestraat hoek Leeuwenstraat
14.2	Antonie van Loon (1798-1843)	1829 t/m 1842	zoon van Johannes Antonie	
14.3	Weduwe Antonie van Loon (Maria Dingena Schoormans 1812-1868)	1843 t/m 1868	dochter van 10.1, zuster van 10.2 en 12.1	
14.4	Govert Johannes van Loon (1836-1901)	1868 t/m 1901	gemeenteraadslid	
14.5	Josefus van Loon (1877-1946)	1901 t/m 1942	einde productie 1941	
15.1	Pieter Michiel van Dongen (1758-1833)	t/m 1833		Kegelstraat,
15.2	Weduwe Pieter M. van Dongen (Cornelia Pitercelie) (1763-1842)	1833 t/m 1839		Rul J711a, H631
15.3	Jan Baptist van der Made (1799-1846)	1839 t/m 1846	schoonzoon; afkomstig uit Dordrecht	
15.4	Weduwe Jan Baptist van der Made (Engelina van Dongen) (1797- ?)	1846 t/m 1855		
15.5	Willem van der Made (1822-1862)	1855 t/m 1862	geboren te Dordrecht	
15.6	Weduwe Willem van der Made (Julia Ida Laurent) (1823- ?)	1862	beëindigt bedrijf	
16.1	Pieter Smits (1737- ?)	t/m 1816		Heuvelstraat H618
16.2	Pieter Pieterse Smits (1767-1841)	1816 t/m 1823	in 1826 kastelein	
17.1	Andries Stadhouders (1760-1817)	t/m 1817		Rul J711
17.2	Weduwe Andries Stadhouders (Elisabeth Broekhoven) (1756-1820)	1818 t/m 1819		
17.3	kinderen Andries Stadhouders Johannes (1791-1833) en anderen	1820 t/m 1828	bedrijf waarschijnlijk geleid door Johannes	
17.4	Jan (Johannes) Stadhouders (1791-1833)	1829 t/m 1833		
17.5	Weduwe Jan Stadhouders (Anna van der Linden) (1803-1869)	1834 t/m 1839	vanaf 1839 leerlooierij	
18.1	Adriaan Andriesz Oomen (1818-1880)	1873 t/m 1880	al voor 1873 steenbakker	Torenstraat
18.2	Weduwe Adriaan Oomen (Anna Verschure) (1821-1884)	1880 t/m 1882		
18.3	Frans Oomen (1858-1916)	1882 t/m 1899	1899 sluiting pottenbakkerij en bouw nieuwe steenfabriek	
19.1	Joannes Baptista Oomen (1845-1912)	ca.1900-1912	steenbakker en pottenbakker	Torenstraat
19.2	Weduwe J.B. Oomen-Rasenberg (Laurina Rasenberg) (1845-1918)	1912-ca. 1913		

nig is meegeteld. Expliciet wordt het bedrijf vermeld van 1901 t/m 1913. Omdat uit andere bronnen blijkt dat het in 1891 nog geen aardewerk produceerde en in 1915 niet meer, kan de onnauwkeurigheid niet groot zijn. Eén raadsel blijft nog: in de periode 1899-1901 vermelden de gemeenteverslagen 6, 6 en 5 bedrijven, terwijl

er maar resp. 5, 4 en 4 getraceerd kunnen worden. Het kan een fout zijn, óf er kunnen bedrijven zijn opgericht en kort erna verdwenen. Voor vroegere perioden geldt dat aardewerkproductie door andere steenbakkers onopgemerkt kan zijn gebleven. Vergelijking van de tabellen 2 en

3 laat zien dat in 1813 Oosterhout 15 pottenbakkersbedrijven kende. Het is vrijwel zeker dat geen Nederlandse gemeente er in de negentiende eeuw zoveel tegelijk binnen haar grenzen heeft gehad. Bergen op Zoom kwam niet verder dan 11, Workum had er 9. Het aantal Oosterhoutse bedrijven (dat overi-

gens in de zeventiende eeuw 30 heeft bedragen) daalt na 1813 geleidelijk. Tussen 1824 en 1836 zijn het er 10, het aantal daalt van 7 naar 6 in de jaren veertig en vijftig, schommelt tussen de 4 en 5 in de periode 1861-1908, tot er in 1914 nog 2 over zijn. In *afb. 4* is in een recente plattegrond van Oosterhout aangegeven waar de pottenbakkerijen gevestigd waren; van slechts twee al vroeg beëindigde bedrijven, 5 en 6, bleek de precieze locatie niet vast te stellen. Opvallend is de spreiding van de bedrijven over het toentertijd bebouwde gebied. Elders werden pottenbakkerijen in verband met brandgevaar vaak verbanen naar de periferie van de stad. In Bergen op Zoom bijv. waren ze allemaal in de Dubbelstraat, aan de haven of in een van de tussenliggende straatjes te vinden. Hoewel Oosterhout aan het begin van de vorige eeuw de status van stad kreeg was de bebouwing toch minder dicht dan in de echt oude stadscentra. Bij het verlenen van vergunningen was het verminderen van de kans op brand altijd een belangrijke factor; toch kwamen branden regelmatig voor, zoals uit kranteverslagen blijkt. Het risico en de effecten werden niet zo ernstig ingeschat dat tot een verplaatsings- of concentratiebeleid besloten werd. De meeste bedrijven lagen dus op enige afstand van de in het noorden van Oosterhout gelegen haven, waar turf, looderts en pijpenaarde werden aangevoerd en vanwaar aardewerk werd verzonden. De pottenbakkers woonden bij hun bedrijf én ze waren

Afb. 1.

Afb. 2.

Afb. 1. Dubbel woonhuis op de Heuvel van de Weduwe Crul, later van haar schoonzoon Jan F. Willems. De hierachter gelegen pottenbakkerij, in gebruik tot 1870, is gesloopt.

Afb. 2. Woonhuis van Adriaan Crul, later van zijn zoon Jan Crul, op de hoek van de Isabellastraat en de Kloosterstraat. Het bedrijfsgebouw lag er links achter, en was in gebruik tot 1891.

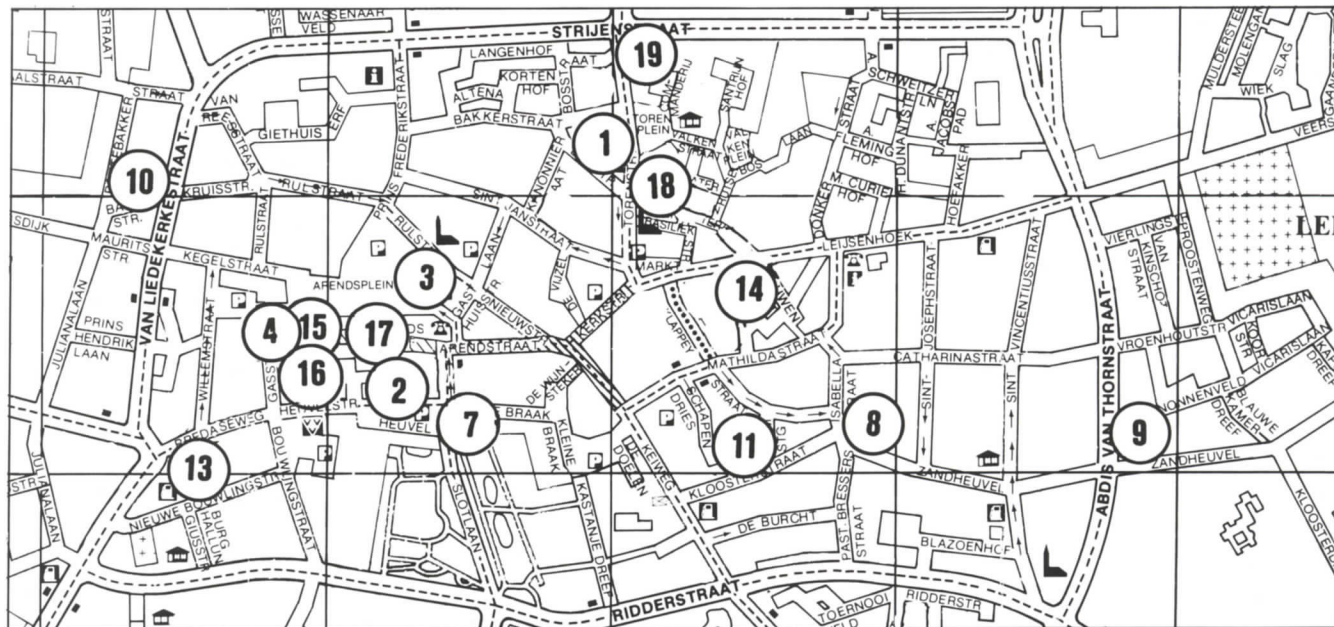
Afb. 3. Voormalig woonhuis en pottenbakkerij aan de Kruisstraat van Govert Schoormans, later van zijn zoon Dominicus, daarna van zijn kleinzoon Govert. In bedrijf tot 1908; gesloopt in de jaren zestig. Foto Streekarchivariaat Oosterhout.

Afb. 4. Plattegrond van Oosterhout met alle pottenbakkerijen waarvan het adres bekend is; de nummers corresponderen met die uit tabel 2 en 3.

Afb. 3.

Afb. 4.

honkvast; in de onderzochte periode zijn er geen bedrijven verplaatst. Als er voor een bedrijf meer adressen worden vermeld betekent dat een verandering van straatnaam of huisnummer. Sommige locaties waren, zo blijkt uit opgravingen, ook al in de zeventiende en achttiende eeuw in gebruik. Enkele woonhuizen staan er nog of stonden er tot voor kort (*Afb. 1, 2 en 3*).

De pottenbakkersbedrijven zijn familiebedrijven die van vader op zoon overgaan, waarbij ze na het overlijden van de man lang op naam van zijn weduwe staan, ook als de opvolgende zoon of schoonzoon al lang volwassen is. Verkoop aan derden vindt niet plaats.

Na 1813 zijn er door slechts twee pottenbakkers nieuwe bedrijven gesticht: door Marcelis Schoormans, (nr. 12.1 in tabel 3) die daartoe het pand overneemt waar oom Cornelis van Berkel (nr. 3) 13 jaar daarvoor zijn bedrijf beëindigde, en door Jan Schoormans (nr. 13), die als enige een nieuw woonhuis met bedrijfspand laat bouwen en daarin omstreeks 1887 zijn bedrijf opent.

Opvallend is dat drie namen – Van Berkel, Crul en Schoormans – goed zijn voor 13 bedrijven. Er zijn vier broers Van Berkel. Jan (nr. 5) en Dingena Crul (nr. 6) zijn broer en zus; een andere tak van de Crullen is vertegenwoordigd met moeder Anna (nr. 7.1) en zoon Adriaan (nr. 8.1). Het ouderlijk bedrijf gaat hier naar schoonzoon en dochter.

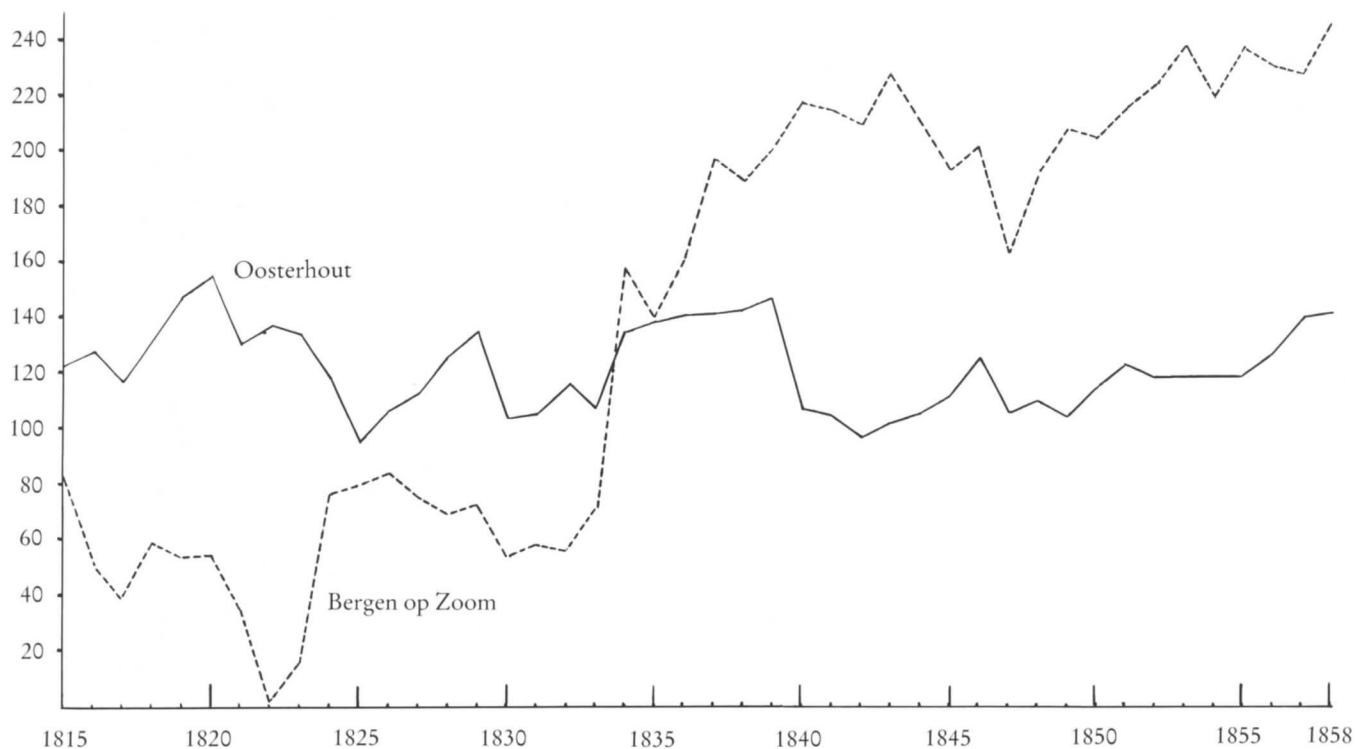
Ingewikkelder is het bij de familie

Schoormans. Het bedrijf van vader Jan (nr. 9) wordt na zijn dood beëindigd. Zijn zoons Govert (nr. 10.1) en Hendrik (nr. 11.1) hebben dan al lang een eigen bedrijf. Govert draagt dat weer over aan zijn zoon Dominicus (nr. 10.2), en die weer aan zijn zoon Govert Johannes (nr. 10.4). Marcelis (nr. 12.1), broer van Dominicus, begint voor zichzelf en hun zuster Maria Dingena (nr. 14.3) was gehuwd met pottenbakker Antonie van Loon en leidt na zijn dood jarenlang het bedrijf. Ook Johannes (nr. 13), de jongere broer van Govert Johannes (nr. 10.4) en inmiddels de achterkleinzoon van stamvader Jan, begint voor zichzelf.

Enkele pottenbakkersgeslachten, die ook onderling verwant raakten, beheersen het beeld. Zojuist is al genoemd de familie Van Loon; hun bedrijf heeft het veruit het langst uitgehouden. In 1935 werd de oven voor het laatst gestookt; de verkoop van oude voorraden ging door tot 1941. De omvang van de bedrijven is aanvankelijk vrij gering, en afgezien van de bedrijven die kennelijk in liquidatie verkeren is de grootte ook vrij uniform: ongeveer vier arbeiders. Geleidelijk ontstaan er wat verschillen; omstreeks 1820 ligt de omvang tussen de 2 en de 6 arbeiders. Willems (nr. 7.2) en Hendrik Schoormans (nr. 11.1) profileren zich als wat grotere bedrijven, Pieter van Dongen (nr. 15.1) blijft achter, de rest zit op het gemiddelde. Omstreeks 1838 springen Willems en Jan Baptist van der Made (nr. 15.3) er uit en zijn er geen

achterblijvers; ná 1850 zijn de verschillen weer zeer gering. Naarmate het aantal bedrijven daalt, neemt wel de gemiddelde bedrijfsgrootte toe: van 3 à 4 arbeiders in 1815 tot 5 omstreeks 1830 en 7 na 1850. Na 1858 zijn alleen gegevens over 1870 en 1888 bekend. Voorts blijkt dat Frans Oomen in 1887 in zijn pottenbakkerij 12 arbeiders aan het werk had en daarmee groter was dan zijn vier collega's¹¹.

Om de gegevens van Oosterhout wat meer reliëf te geven zijn in *grafiek 4* de productiecijfers over 1814-1858 vergeleken met die van Bergen op Zoom; dat levert een opmerkelijk beeld op. De Oosterhoutse productie vertoont pieken en dalen maar schommelt niet al te veel rond het gemiddelde van 122.000 worp per jaar. Het aantal bedrijven daalt, doch in mindere mate het aantal arbeiders, dus de bedrijfsgrootte en de produktiviteit per arbeider nemen toe. Bergen op Zoom vertoont een uiterst grillig beeld: een sterk fluctuerende en aanvankelijk lage produktie, met bijna stilstand in 1822, terwijl in 1834 Oosterhout glansrijk voorbij wordt gestreefd. De dieptepunten worden door Slootmans¹² geweten aan de gevolgen van de oorlogshandelingen in en na de Franse tijd, zoals het beleg in 1814 en de mobilisatie van 1830. Die factoren zullen voor de vesting Bergen op Zoom sterker hebben doorgewerkt dan voor het landelijker Oosterhout. De stilstand van 1822 wordt echter verklaard uit de koude winter, dat lijkt niet erg plausibel: het nabij-

Grafiek 4. Aardewerkproductie in duizenden worpen in Oosterhout en Bergen op Zoom 1814-1858

gelegen Oosterhout zou daar even sterk onder geleden moeten hebben. Wanneer de Oosterhoutse gegevens samengevat worden, ontstaat de volgende karakteristiek:

- van 1813 tot circa 1860 is de totale produktie vrij constant; daarna vindt een geleidelijke daling plaats (met als indicatie het aantal werknemers) en omstreeks 1910 een scherpe daling.
- de daling van het aantal bedrijven begint eerder en verloopt sneller dan de daling van de produktie; wellicht

leidt een zekere modernisering van de bedrijven (eerder organisatorisch dan technisch) tot grotere bedrijven en een vermindering van het aantal. In 1813 is het heel gewoon dat broers of vader en zoon tegelijk een bedrijf hebben; voordien moet het dus mogelijk én aantrekkelijk zijn geweest door stichting of overname een bedrijf te beginnen. Later komt dat sporadisch voor en is vererving nagenoeg de enige manier om aan een bedrijf te komen.

Tabel 5 toont enkele gegevens met betrekking tot Oosterhout en Bergen op Zoom. Opmerkelijk is dat tot 1835 wordt opgegeven dat alle Bergse bedrijven evenveel arbeiders hebben. Dit hangt samen met de organisatievorm van de Bergse pottenbakkers, waarover later meer.

Uit het grote aantal arbeiders omstreeks 1814 blijkt dat Bergen op Zoom weliswaar minder bedrijven had dan Oosterhout, maar dat ze veel groter waren, én dat de produktieca-

Tabel 5. Gemiddelde aantallen bedrijven, aantallen personeelsleden en productieomvang in Oosterhout en Bergen op Zoom vanaf 1815 over perioden van 5 jaar(*)

periode	Oosterhout				Bergen op Zoom			
	totale productie per jaar	aantal bedrijven	aantal arbeiders	productie per bedrijf	totale productie per jaar	aantal bedrijven	aantal arbeiders	productie per bedrijf
1814-1818	129.622	14	49	9.261	57.950	10	93	5.795
1819-1823	140.862	12	51	11.759	32.260	10	78	3.226
1824-1828	112.472	10	51	11.247	76.640	10	56	7.664
1829-1833	113.333	10	51	11.333	62.270	10	45	6.227
1834-1838	139.501	10	56	14.581	169.224	10	(29)	16.922
1839-1843	112.370	8	48	14.352	212.160	10	(33)	21.216
1844-1848	111.900	7	43	16.507	190.840	10		19.084
1849-1853	115.660	6	41	19.276	218.380	10	39	21.838
1854-1858	128.758	6	42	21.460	232.540	10	40	22.798
1859-1863		6	35			11	47	
1864-1868		5	(34)			10	(50)	
1869-1873		4				8		
1874-1878		4				8	(57)	
1879-1883		5				8	57	
1884-1888		5				7	56	
1889-1893		4	(21)?			6	43	
1894-1898		4	29			6	(48)?	
1899-1903		4	31			4	(11)?	
1904-1908		4	28			2		
1909-1913		3	11			2		
1914-1918		2				2		
1919-1923		1				2		
1924-1928		1				2		
1929-1933		1				2		
1934-1938		1				1		

(*) De gegevens over de aantallen arbeiders zijn weinig betrouwbaar, bovendien ontbreken ze in veel gevallen. Zijn de getallen tussen haakjes geplaatst, dan zijn er maar over 2 of 3 van de 5 jaren gegevens beschikbaar; staat er ook een vraagteken, dan zijn ze er maar van 1 jaar.

paciteit die van Oosterhout ruimschoots overtrof. De produktiegroei in Bergen op Zoom in de jaren dertig betreft dus niet een plotselinge expansie, maar het hernemen van de vroegere positie na vele jaren van tegenslag. Het aantal bedrijven neemt in Bergen op Zoom pas omstreeks 1865 af, ze zijn intussen, anders dan in Oosterhout, in omvang geslonken – terwijl tot 1900 het aantal steeds net iets boven dat van Oosterhout ligt.

Oosterhoutse merken en hun makers

In onze verzameling bevindt zich een aantal voorwerpen voorzien van de

initialen of naam van naar we aannemen de pottenbakker die ze vervaardigde. (*) Ook in enkele museumcollecties zijn gemerkte stukken aanwezig. Deze initialen sluiten perfect aan bij de namen van de Oosterhoutse pottenbakkers uit *tabel 3*; de toeschrijving wordt nog eens versterkt doordat een deel van die merken ook in de afvalhopen van voormalige Oosterhoutse pottenbakkersbedrijven is aangetroffen.

Hierna volgt een overzicht van de bedrijven waarvan één of meer merken zijn gevonden, met een beschrijving van de betreffende voorwerpen; zie *tabel 6*.

Jan Francus Willems

Van Willems zijn twee verschillende merken bekend. Het eerste bestaat uit zijn naam: I. F. WILLEMS en is tweemaal gestempeld in de wand van een grote lichtbruin geglazuurde pan op pootjes met horizontale puntoren (*afb. 5*). Het tweede merk bestaat uit een ovaal waarin de letters I. F. W. en de drie andreaskruisjes die we kennen van het merk en het stadswapen van Bergen op Zoom. Het komt voor op twee scherven die tussen pottenbakkersafval op het terrein van de voormalige pottenbakkerij zijn gevonden; aan de ringeloorversiering te oordelen zijn ze afkomstig van een tuitpot. De drie kruisjes kunnen verwijzen naar

het merk en het wapen van Bergen op Zoom, maar ze komen ook voor in het wapen van Breda.

J. F. Willems (1782-1860) was afkomstig uit Aerschot in België. Door zijn huwelijk met Adriana Crul (1782-1870) kwam hij in het bezit van de pottenbakkerij van zijn schoonmoeder, Anna Verstegen, de weduwe van Jan Crul. Uit de produktiestaten blijkt dat het bedrijf vanaf 1816 op naam stond van Willems. Het bedrijf was, gelet op het aantal arbeiders dat hij in dienst had, iets groter dan het gemiddelde. Na zijn dood zet zijn inmiddels bejaarde weduwe het bedrijf voort. Nog in 1867, zij moet toen 85 jaar oud zijn geweest, richt zij een verzoekschrift aan de gemeente om potklei te mogen graven. Opvolgers waren er niet; haar enig kind overleed al vroeg.

Dominicus Schoormans

Ook hier zijn er twee merken, maar het verschil is gering: de initialen DS zijn in een rechthoek of in een cirkel gevat. Het merk met de rechthoek komt voor op een zwartgeglazuurde doofpot op een standring en met hoge lusoren (afb. 6). Het merk met de

cirkel kwam driemaal voor:

– op een zwarte doofpot van het zojuist genoemde type, in de collectie van de Oudheidkamer van Den Burg op Texel;

– op een bruingeglazuurde conische bak op een vlakke voet en met een forse schenklip (afb. 7) in het museum Het Catharinagasthuis te Gouda;

– op een in Oosterhout gevonden scherf.

Dominicus Schoormans (1805-1873) nam in 1844 het bedrijf van zijn vader Govert over. Na zijn dood zet zijn weduwe, Maria Ackermans (1810-1891) de zaak voort. Daarna neemt hun ongehuwde zoon Govert Johannes het bedrijf over, dat dan echter nog steeds wordt aangeduid als de fa. Wed. D. Schoormans. Het precieze moment van beëindiging van het bedrijf is niet bekend, maar het kan niet lang na de brand van begin januari 1908 zijn geweest, waar de Nieuwe Bredasche Courant van 4-1-1908 melding van maakt:

'Gisterennacht omstreeks 12 uur brak brand uit in de pottenbakkerij van de firma Wed. D. Schoormans aan de Kruisstraat alhier. De brandweer, die

spoedig ter plaatse was, kon den brand in korten tijd blusschen en wist de belendende woning te behouden zodat alleen een klein gedeelte van het dak afbrandde en den met aardewerk gevulden oven grootendeels werd vernield. Assurantie dekt de schade. De oorzaak is zeer waarschijnlijk te vinden in het stoken der oven'.

Hendrik Schoormans

Zijn merk bestaat uit de initialen HS in een cirkel, en is driemaal aangebracht op een forse zwartgeglazuurde kan (afb. 8) in het streekmuseum Crimpenerhof te Krimpen aan de IJssel.

Hendrik Jansz. Schoormans (1785-?) was een oom van Dominicus en Marcelis. Er is weinig over hem bekend. In de produktiestatistieken komt hij voor van 1814 t/m 1839; dan vertrekt hij naar elders om logementhouder te

Afb. 5. Oosterbouts aardewerk; achter, v.l.n.v.: kan, Antonie van Loon (Museum Gorinchem); tuitpot, Antonie van Loon; doofpot, Willem van der Made; doofpot, Marcelis Schoormans; voor: kromsteelpan, Pieter van Dongen (Stichting Oud Geervliet); afroomschaal, ongemerkt; pan, Jan Francus Willems.

Merk	Pottenbakker	Periode dat het bedrijf op zijn naam stond	Aangetroffen voorwerpen
	Jan Francus Willems	1816 t/m 1860	Scherven, o.m. van tuitpot
I.F.WILLEMS	idem	idem	pan
	Dominicus Schoormans	1844 t/m 1873	doofpot
	idem	idem	doofpot, afroombak
	Hendrik Schoormans	vóór 1813 t/m 1838	doofpot
	Marcelis Schoormans	1830 t/m 1850	doofpotten; scherven
	Antonie van Loon	1829 t/m 1842	kan; tuitpot; scherven
	Pieter Michiel van Dongen	vóór 1813 t/m 1833	kromsteelpan; scherven
WVDM o	Willem van der Made	1855 t/m 1862	doofpot
AAO	Adriaan Andriesz. Oomen	1873 t/m 1880	kan, doofpot
	onbekend	onbekend	inmaakpot

Tabel 6. Merken van Oosterhoutse pottenbakkers

worden. Zijn vier jonge kinderen, een zoon en drie dochters, hebben het bedrijf dat volgens de productiecijfers goed liep, overgenomen. Het wordt aangeduid als van 'de kinderen Hendrik Schoormans'. Naar de reden van beëindiging in 1841 kunnen we slechts gissen.

Marcelis Schoormans
Diens merk bestaat uit de initialen MS in een ovaal, het komt voor op een zwarte doofpot van het bekende type: standing, bol model, hoge lusoren (*afb. 5*). Een te Oosterhout opgegraven scherf draagt hetzelfde

merk.
Marcelis Schoormans (1801-1850) was een broer van Dominicus, hij oefende zijn bedrijf uit tussen 1830 en 1850 in een pand aan de Rulstraat dat hij overgenomen had van Cornelis van Berkel, een oom van moederszijde. Na zijn overlijden zet zijn weduwe Johanna van Leijzen (1802-1878) het bedrijf voort tot 1874. Hun zoon en opvolger Cornelis Johannes was lid van de gemeenteraad en later wethouder, dus een burger van betekenis. Hij heeft het bedrijf in 1884 geliquideerd.

Afb. 6. Doofpot met deksel en het merk van Dominicus Schoormans in rechthoek (part. verz.).

Antonie van Loon
Het merk bestaat uit de initialen AVL in een cirkel. Het werd gevonden op een drietal voorwerpen:
– een grote zwartgeglazuurde kan in het museum 'Dit is in Bethlehem' te Gorinchem (*afb. 5*);
– een dito kan in Het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem;
– een gehavende tuitpot waarvan de oren en tuit ontbreken. De pot heeft een vlakke bodem, is bruin geglaazuurd en heeft ringeloorversiering aan weerszijden van de tuit (*afb. 5*). Tussen 1813 en 1829 wordt het bedrijf van de Van Loons aangeduid als

'kinderen Antonie van Loon'. Die kinderen waren Catharina (1763-1828) en Johannes Antonie (1754-1829); hun ouders waren toen al overleden en de pottenbakkerij was kennelijk hun gezamenlijk bezit. De zoon van Johannes Antonie was de Antonie van Loon (1798-1843) die het AVL-merk voerde. Het bedrijf staat van 1829 tot 1843 op zijn naam, daarna tot 1868 op die van zijn weduwe, Maria Dingena Schoormans (1812-1868; *afb. 9*), zoals gemeld zuster van Dominicus en Marcelis. Zoon Govert Johannes (1836-1901; *afb. 10*) zet het bedrijf voort, en zijn zoon Josephus (1877-1946), beter bekend als Sjef, is de laatste pottenbakker van Oosterhout.

Pieter Michiel van Dongen
Het merk bestaat uit de initialen PvD in een cirkel en komt voor op een in Oosterhout gevonden scherf en op een kromsteelpan die door een werkgroep van de AWN-afdeling De

Afb. 7.

Nieuwe Maas opgegraven is in Geervliet (*afb. 5*). De pan is, met andere bodemvondsten, opgesteld in het gemeentehuis van Geervliet.

Het bedrijf van Pieter van Dongen (1758-1833) wordt na zijn dood voortgezet door zijn weduwe Cornelia Pieterselie tot 1839. Dan neemt schoonzoon Jan Baptist van der Made, pottenbakker afkomstig uit Dordrecht, de zaak over. In de periode tot zijn vroege dood in 1846 ziet die kans het zeer bescheiden bedrijf in omvang te verdubbelen. Weduwe Engelina behartigt de zaken tot 1855.

Willem van der Made
Het merk bestaat uit de letters WVDM met daaronder een O, naar mag worden aangenomen als aanduiding van Oosterhout. Het komt voor op een donkerbruine doofpot (*afb. 5*).

Willem van der Made (1822-1862) was de enige zoon van de juist genoemde Jan Baptist van der Made en

Afb. 8.

Engelina van Dongen. Zijn weduwe, Ida Laurent, liquideerde het bedrijf enkele jaren na zijn dood.

Adriaan Andriesz Oomen
Het merk bestaat uit de initialen AAO, al dan niet in een ovaal. De karakteristieke A komt ook voor op tegels die Oomen produceerde. Het

Afb. 7. Afroombakken; de rechter draagt het merk van Dominicus Schoormans in cirkel (Gemeentemuseum Het Catharinagasthuis, Gouda); de linker is niet gemerkt.

Afb. 8. Kan met het merk van Hendrik Schoormans (Streekmuseum Het Crimpenerhof, Krimpen aan de IJssel).

Afb. 9.

merk stond op een grote zwarte doofpot in de antiekhandel waarvan de huidige verblijfplaats niet is te traceren. Ook komt het voor op een zwarte kan in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem (afb. 11).

Adriaan Oomen (1818-1880) is de zoon van Andries, in 1813 al vermeld als steenbakker. Deze steen- en tegelbakkerij produceerde tussen 1873 en 1899 ook aardewerk. Na Adriaans dood leidt zijn weduwe Anna Verschure de zaak tot 1882; dan neemt zoon Frans Oomen deze over. Tussen 1887 en 1889 krijgt hij Struwe en Bekaar op bezoek, twee arbeidsin-

Afb. 10.

specteurs die in het hele land allerlei bedrijven bezoeken en een onderzoek naar de arbeidsomstandigheden instellen; door dat bezoek weten we iets meer over het bedrijf¹³. Zij berichtten als volgt:

'Frans Oomens Torenstraat. Pottenbakkerij en buizenfabriek; nevenbedrijf steen- en tegelfabriek.
pottenbakkerij: 12 mannen, 2 jongens (16-18 jaar), 2 jongens (14-16 jaar), totaal 16
steen- en tegelfabriek: 9 mannen, 1 jongen (13-14 jaar), 4 vrouwen, 1 meisje (13-14 jaar), totaal 15
5,5 pk stoommotor. Werktijden in de

pottenbakkerij zomer: 5-7½ (12 werkuren); winter: 6-8 (11½ werkuren)

De jongens vervoeren de steenen met paard en wagen en wasschen de ramen in de pottenbakkerij walken en draaien aan het rad om de schijf in

Afb. 9. Maria Dingena (of Dymfna) van Loon-Schoormans (1812-1868). Zij leidde het familiebedrijf van Van Loon van 1843 tot 1868.

Afb. 10. Govert Johannes van Loon (1836-1901).

Afb. 11. Kan met het merk van Adriaan Andriesz Oomen (Nederlands Openluchtmuseum Arnhem).

beweging te brengen. In de steenfabriek worden (door) den jongen tegels onder de pers geschoven, terwijl de vrouwen steenen en tegels vormen met de hand, het meisje is voortdurend bezig met rechtzetten en naar de draagplaats brengen van de steenen. Bij de pottenbakkerij geschiedt zoals in meer dergelijke inrichtingen het vormen in het lokaal, daar de ovens zijn, waardoor het daar nog al warm is de ventilatie is alleen mogelijk door de deur en dakopeningen ofschoon door hunne gemeenschap met een hooge schoorsteen, de afkoeling zoo veel mogelijk bevorderd wordt.

De privaten zijn buiten en niet naar de seksen gescheiden.

Het werk van het meisje schijnt te langdurig en te zwaar. Het uithalen der ovens heeft plaats bij vrij hooge temperatuur, de werklieden zijn dan meestal half naakt en wisselen elkan- der af.

Een meerdere afkoeling der ovens kan alleen bereikt worden door hun getal te verminderen. Aan de inrichting zijn arbeiderswoningen verbonden. Meestal zijn de werklieden lid eener ziekenbus.'

Hieruit blijkt niet alleen dat de pottenbakkerij van Frans Oomen met 12 arbeiders relatief groot was – de vier andere bedrijven telden tussen de 5 en 8 arbeiders – maar ook dat zijn pottenbakkerij de steenbakkerij overvleugelde. Toch sluit Frans in 1899 de pottenbakkerij, zet het bedrijf om in een commanditaire vennootschap en sticht op een nieuwe locatie in Dorst,

Afb. 12. Inmaakpot met onleesbaar Oosterhouts merk (particuliere verzameling).

nabij Oosterhout, een nieuwe steenen tegelfabriek.

Tot slot is er een merk dat zo slecht leesbaar is dat alleen de verbinding met Oosterhout te leggen is, maar niet met een bepaald bedrijf. Het bestaat uit een cirkel met daarin twee onleesbare letters, en daaronder een O. Het is niet het merk van Willem van der Made; daarmee heeft het wel de O gemeen. Pas als een beter exemplaar opduikt is een nauwkeuriger toeschrijving mogelijk. De smalle hoge pot (afb. 12) is altijd in gebruik geweest in Oosterhout. Vermoedelijk is door het gebruik als inmaakpot,

onder invloed van zout, veel glazuurschade ontstaan. Het museum in Zevenbergen bezit een aantal van deze potten, ongemerkt en in even deerniswekkende staat.

Een exacte datering van de gemerkte voorwerpen of scherven is niet te geven. Tot dusver betreft het heel gewone voorwerpen, modellen die gedurende de gehele negentiende eeuw in gebruik zijn geweest. In welke periode de merken gebruikt zijn is slechts globaal aan te geven. Pieter van Dongen kan er op z'n laatst in 1833 mee begonnen zijn, Willem van der Made op z'n vroegst in 1855, Adriaan Oomen in 1873. Voorzichtigheidshalve houden wij het voorlopig op de periode 1830-1880.

Van de Van Berkels, de familie Crul, noch van de bedrijven van Stadhouders en Smits zijn merken aangetroffen. Dat kan betekenen dat zij geen merk hebben gebruikt, maar zeker is dat allerminst. Per slot van rekening is een deel van de beschreven merken nog slechts één keer aangetroffen, en nader onderzoek, met name bodemonderzoek, kan nog verrassingen opleveren.

Een algemeen Oosterhouts merk, vergelijkbaar met het merk dat alle Bergse pottenbakkers gebruikten, is evenmin gevonden. Vermoedelijk heeft het ook niet bestaan.

Het is opvallend dat er tot dusver slechts een gering aantal gemerkte voorwerpen en scherven is gevonden. Dat komt mede doordat er nog zo weinig naar is gezocht. Daarnaast is

waarschijnlijk slechts een klein deel van de Oosterhoutse produkten uit de besproken periode gemerkt; dit vermoeden is gebaseerd op het feit dat die weinige voorwerpen die op grond van de vorm aan Oosterhout toegeschreven kunnen worden – vooral doofpotten, maar ook komforen – veel vaker niet dan wel gemerkt zijn. Wij komen daar in het tweede deel van deze studie op terug, en proberen in de conclusie aan te geven in hoeverre de merken ons in staat stellen iets meer te zeggen over de vormkenmerken van het Oosterhoutse aardewerk.

De organisatie van het ambacht en het merken van aardewerk

Om de gewoonte om gebruiksaardewerk van een stempel te voorzien te kunnen verklaren is het nodig inzicht te hebben in de wijze van organisatie van het ambacht zowel te Oosterhout als ook te Bergen op Zoom. Van laatstgenoemde stad is een uitvoerige beschrijving gegeven in 'Tussen hete vuren'¹⁴.

Pottenbakkersgilden te Bergen op Zoom en Oosterhout

Al in 1435 organiseerde het pottenbakkersambacht in Bergen op Zoom zich in een gilde. Uit dat jaar stamt de eerste 'keure', later steeds verder uitgebreid, waarmee de gildebroeders steeds strakkere regels werden opgelegd teneinde interne wedijver te

voorkomen en concurrenten van buiten te weerstaan.

Over Oosterhout ontbreekt een gedetailleerde studie, er is echter voldoende archiefmateriaal beschikbaar om aan te tonen dat de pottenbakkers hun ambacht op vergelijkbare wijze hadden georganiseerd. Van wanneer het gilde dateert is niet vast te stellen; de oudst bekende gildebrief is van 1668¹⁵. Ten aanzien van het ambacht wordt daarin voorgeschreven dat een proeve van bekwaamheid moest worden afgelegd en dat aardewerk uitsluitend per worp mocht worden verkocht. Voorts was niet toegestaan om buiten medeweten van de collega's via nieuwe kanalen goedkoper 'lood' (glazuur) te betrekken. Ook was ieder verplicht in de winter het bedrijf gedurende ongeveer een maand stil te leggen.

De overige artikelen betreffen vooral het sociale leven: begrafenis, de gezamenlijke jaarlijkse maaltijd, ge- en verboden omtrent kaarten, dobbelen, drankgebruik, roddelen en het zingen van aanstootgevende liederen. Bergen op Zoom kende soortgelijke voorschriften, die voortdurend werden aangevuld en verfijnd.

'De Klagt' in Bergen op Zoom, 1751/1753

Een opvallende achttiende-eeuwse aanvulling van de 'keure' vormen de regels die bekend staan als 'De Klagt', waarmee de overproduktie van de gildeleden geregeld wordt. Een potmaker die een voorraad heeft van ten

minste 2000 worp (in normale tijden 10 à 20% van de jaaromzet) die hij niet snel kan kwijtraken kan gaan 'klagen' bij het gildebestuur, en is dan 'in de Klagt'. Om de klager van zijn voorraad af te helpen krijgt hij het recht om met voorrang een bepaalde, omschreven hoeveelheid potten te leveren aan kopers die zich bij een van de andere gildeleden melden. Als acht of meer potmakers tegelijk gingen klagen werkte het systeem niet meer en moest de produktie enige tijd worden stilgelegd. Op deze wijze werden de voorraden in de hand gehouden en prijsbederf vermeden. Dit kwam uiteindelijk de bedrijfstak ten goede. 'De Klagt' kreeg zijn vorm in de periode 1751-1753 en men was er zeer tevreden over. Zo schrijft in 1779 de stadspensionaris dat het dank zij 'De Klagt' goed gaat met het ambacht en dat de potmakersbazen zich tot deftige en gezeten burgers ontwikkeld hebben, die hun kinderen een goede opleiding kunnen geven.

Na de opheffing van de gilden in 1798 blijft 'De Klagt' functioneren, gestimuleerd door het stadsbestuur, dat zeer geïnteresseerd is in het wel en wee van de belangrijkste Bergse tak van nijverheid. Als de Gouveneur van Brabant zijn verwondering uitspreekt over het feit dat alle pottenbakkers gelijke hoeveelheden produceren schrijft het stadsbestuur dat dit te danken is aan 'De Klagt', en 'dat de voornoemde keure tot een model heeft gediend van een dergelijke inrigting onder de pottenbakkers te

Oosterhout, welke in den voorledene jaare nog stand hield' ¹⁶.

'De Klagt' in Oosterhout, 1729/1733

De voorbeeldfunctie die het Bergen op Zoomse stadsbestuur aan de eigen plaats toekent blijkt op een vergissing te berusten. Ruim 20 jaar eerder, in 1729, stelde het Oosterhoutse potmakersgilde al bepalingen op van gelijke strekking ¹⁵. Ze kwamen op het volgende neer:

Een lid van het gilde dat 2000 worp in voorraad heeft die hij niet kan verkopen, mag gaan 'klagen' bij de dekens. Deze gaan inspecteren of die 2000 worp inderdaad aanwezig zijn. Zo ja, dan gaat 'de knaap' (bode) naar alle broeders om te zeggen dat niemand van hen potten mag verkopen voordat er twee 'voerders' (vrachten) potten door een Hollandse schipper en een voeder door de Zeeuwse schipper zijn meegenomen uit de voorraad van de klager. Voor deze bemiddeling moet de klager 1 gulden per voeder aan het gilde betalen. Een voorwaarde is dat 'allerhande hollandse potten' in het assortiment aanwezig zijn. In geval er 6 à 7 broeders tegelijk komen klagen moet er een vergadering belegd worden om het ambacht een poosje stil te leggen.

Dit zijn kort samengevat, de regels, die in 1733 nog worden aangevuld en bevestigd. Slootmans ¹⁷ merkt op dat het voorstel van 1751 betreffende 'de Klagt' in Bergen op Zoom 'door een buitenstaander, goed thuis in hun problematiek moet zijn geformuleerd.'

Het ziet er naar uit dat het in elk geval een kenner van de Oosterhoutse situatie is geweest.

Nieuwe regels in Oosterhout in 1805

Ook in Oosterhout hebben de pottenbakkers zich na de opheffing van de gilden beraden op de toekomst. In een stuk van 1805 ¹⁸ worden de bestaande overeenkomsten opnieuw geformuleerd in 29 artikelen. Naast de vanouds bekende verplichtingen en regels rond het betalen van proefgeld, het kopen van lood, de rustpauze in de winter, de controles op maat en kwaliteit van de potten en het begraven van gestorven leden, blijken ook de regels rond 'de Klagt' nog onverkort van kracht. En niet alleen is opgenomen dat een klagende pottenbakker een gevarieerde voorraad in huis diende te hebben, die voorraad is ook nog eens nauwkeurig omschreven. Daarmee hebben we een overzicht van de meest gangbare voorwerpen die er in het begin van de negentiende eeuw werden geproduceerd; de genoemde hoeveelheden geven een indicatie van het aandeel van elk van de voorwerpen in de totale omzet. De toepasbaarheid van dit voorschrift op alle pottenbakkers doet vermoeden dat allen ook ongeveer hetzelfde assortiment voerden; van specialisatie zal nauwelijks sprake zijn geweest. Om praktische redenen wordt deze in artikel 24 vastgelegde lijst niet hier behandeld, maar in de paragraaf over het Oosterhoutse aardewerk.

Effecten van de regulering van het ambacht op de produktie

Met vele middelen hebben vooral de Bergse, maar ook de Oosterhoutse, pottenbakkers geprobeerd hun bedrijfstak te beschermen. Het ageren tegen de import van goedkoop aardewerk en de export van klei werden al genoemd. Vooral vanuit Bergen op Zoom trachtte men de vestiging van nieuwe bedrijven op het platteland (Leur!) te voorkomen. In 1814 weet men de ernstige terugval van de produktie zelfs goeddeels aan de vestiging van twee bedrijven in Leur, wat gezien het aantal arbeiders dat daar werkte sterk overdreven lijkt. Ook de imitatie van merken en modellen werd aangepakt, waarbij de merken wel bescherming bleken te genieten, de modellen echter niet. Ook intern werd alles gedaan om prijs en kwaliteit hoog te houden. Het vastleggen van maten, modellen en prijzen gebeurde in beide plaatsen. Op de naleving van de voorschriften werd nauwlettend toegezien. Het aantal wielen, ovens en het aantal malen dat er gestookt werd was eveneens vastgelegd. 'De Klagt' was eigenlijk de kroon op het bouwwerk van beschermende maatregelen. Het resultaat was tweërlei. De totale produktie volgde de markt, waardoor overproduktie en dus prijsbederf werden voorkomen, hetgeen vooral in slechte tijden van groot belang was. Het leidde er ook toe dat de bedrijven ongeveer even groot werden of bleven: wie groeit ten koste van collega's ziet

	Merk	Aard van het gebruik	Aangetroffen voorwerpen
a		collectief merk Bergen op Zoom 1798-1880	zeer vele
b		collectief merk Bergen op Zoom 1880-ca. 1940	zeer vele
c		collectief merk Bergen op Zoom?	braadpan
d		collectief merk Bergen op Zoom?	pan; scherf
e		individueel merk Bergen op Zoom Smisvaart	kachelpan
f		individueel merk Bergen op Zoom Verkouteren	theelicht gedateerd 1849; scherf
g		individueel merk Bergen op Zoom, waarschijnlijk Wittermans	kachelpan, komfoortje, scherven
h		individueel merk, wellicht Adriaan van Tetering, Leur	scherf
i		onbekend	melkstesten, doofpot, platte bak
j		onbekend	melkstesten, kachelpan, kan

Tabel 7. Merken uit Bergen op Zoom – met en zonder vraagtekens

die groei afgeremd omdat die collega's hun voorraden bij voorrang mogen afzetten.

Een en ander verklaart dat in Bergen op Zoom produktie en aantal arbeiders tot 1835 voor alle bedrijven gelijk zijn, althans gelijk worden opgegeven. Daarna vertoont 'de Klagt' de nodige barsten. Sommige pottenbakkers slaan de mogelijkheden voor een modern en vrij ondernemerschap voor hun eigen bedrijf hoger aan dan de veiligheid van de gedwongen solidariteit en verlaten 'de Klagt'. De produktiecijfers en de aantallen arbeiders, gaan uiteenlopen, in Bergen op Zoom in ieder geval sinds 1835. Misschien gebeurde dit al eerder. Het is echter mogelijk dat het gemeentebestuur, sterk voorstander van de regulering, de cijfers wat aangepast heeft.

Het is op zijn minst aan twijfel onderhevig dat er gedurende lange tijd geen enkel verschil in produktie-omvang zou hebben bestaan.

Over de lotgevallen van 'De Klagt' in Oosterhout zijn we minder goed geïnformeerd. In 1813 waren de meeste bedrijven ongeveer even groot; daarna treedt enige differentiatie op, maar de 6 overgebleven bedrijven zijn in 1858 weer even groot. Of 'De Klagt' dan nog functioneert is niet bekend. Twaalf jaar later is er wel een duidelijk verschil: de vier resterende bedrijven tellen resp. 5, 8, 8 en 10 arbeiders. Een opvallend verschil met Bergen op Zoom is dat het aantal bedrijven eerder vermindert; of dat proces door de bedrijfstak gereguleerd werd is evenmin bekend.

Merken uit Bergen op Zoom – met en zonder vraagtekens

In 1798 besluiten de Bergse pottenbakkers, ter bescherming van hun produkt tegen namaak, de herkenbaarheid ervan te vergroten door het aanbrengen van het ronde BOZ-merk (Tabel 7, merk a). Omstreeks 1881 deponeren 7 pottenbakkers het nieuwe ovale merk, met daarin voluit 'Bergen op Zoom' (merk b). Er zijn echter meer Bergse merken, en om wat meer zicht te krijgen op het gebruik van merken in Oosterhout kunnen deze van belang zijn. Slootmans¹⁹ geeft een belangrijk aanknopingspunt: hij vermeldt dat, wanneer in de jaren veertig 'De Klagt' aan betekenis inboet omdat er een aantal pottenbakkers uitreedt (Wittermans, Verkouteren) er ook een individualisering van de merken optreedt. Helaas noemt hij geen voorbeelden en het is niet duidelijk wat de bron is van deze mededeling.

Wij kennen inmiddels – zie tabel 7 – de volgende voorbeelden: merk c. In een puntig ovaal staat het wapen van Bergen op Zoom en – voluit – de plaatsnaam. Het is aangetroffen op een koekepan, die, door gaten in de wand te boren, later gebruikt kon worden als komfoor (afb. 13). merk d. Tussen twee concentrische cirkels staat de plaatsnaam Bergen op Zoom, met daarbinnen het stadswapen. Het stempel is aanzienlijk groter dan het gewone ronde BOZ-stempel en het komt voor op een pan op pootjes met verticale oren in de verzameling Groenendijk (afb. 13). Gieles publiceerde een fragment van dit stempel, aangetroffen op een scherf²⁰.

Of deze twee merken moeten worden gezien in het kader van de individualisering is de vraag; ze zijn door ons, evenmin als door de klanten van destijds, aan een bedrijf te koppelen. Misschien zijn ze het resultaat van pogingen van dissidenten of anderen

om collectief tot een nieuw Bergse merk te komen.

merk e. Binnen een rechthoek staat: H.A.G. SMISSAERT, FABRIKANT BERGEN OP ZOOM. Het komt voor op een kachelpan, een Noordhollandse bodenvondst (afb. 13). Maar wie is Smissaert? In de literatuur komt zijn naam niet voor. Het is denkbaar dat het bedrijf niet in Bergen op Zoom maar in de naaste omgeving gevestigd was, maar het kan ook een pottenbakker betreffen die zijn bedrijf niet in eigendom had, maar pachtte van een eigenaar die we wel bij naam kennen. Bij onderzoek aan de hand van eigendomsgegevens ontsnapt hij dan aan de aandacht.

merk f. Binnen een ovaal staat: C.A. Verkouteren en: BOZ. Gieles publiceerde dit merk al in 1969²¹ en trof het aan op een scherf en op een theelicht dat gedateerd is 1849. Dit jaartal komt overeen met de periode dat 'De Klacht' wankelde, waarbij Verkouteren bekend was als een van de rebellen.

merk g. In het oude ronde Bergse merk, waarbij de kruisjes onder de letters BOZ geplaatst zijn, is het middelste kruisje vervangen door de letters WM. Het merk komt voor op scherven die in Bergen op Zoom zijn gevonden, het meest recent in 1988 tussen pottenbakkersafval in de Molenbergstraat. Er is een gaaf voorwerp met dit merk bekend, een klein komfoor (afb. 14), waarvan de huidige verblijfplaats niet meer is te achterhalen. Ook Gieles vermeldt een scherf met dit merk. Hij vermoedt dat WM staat voor Wittermans-Mulock Houwer. Er is een verband tussen die twee namen te leggen, want Mulock Houwer neemt de pottenbakkerij van Wittermans over. Dat gebeurt echter pas in 1919, terwijl de gevonden scherven dateren van circa 1850, in elk geval van vóór 1880. Pottenbakkers met de initialen WM zijn in Bergen op Zoom niet bekend. Voorlopig moet ervan uitgegaan worden dat WM staat voor Wittermans, een van de dwarsliggers die in de jaren veertig

Afb. 13. Aardewerk met afwijkende Bergse merken: de pan links (verzameling Groenedijk, Boskoop) heeft het merk d, het koekepannetje merk c en de kachelpan merk e van Smissaert.

onder 'De Klacht' uitwilden. Tot slot worden enkele merken beschreven, die zowel uit Bergen op Zoom als uit een concurrerend pottenbakkerscentrum afkomstig kunnen zijn.

merk b. Bij deze variant op het ronde BOZ-merk staan de kruisjes boven de letters en is het middelste kruisje vervangen door een T. We kennen dit merk alleen door Gieles²⁰, die een

Afb. 14. Komfoortje met merk g; waarschijnlijk van Wittermans, Bergen op Zoom. Verblijfplaats onbekend.

scherf vermeldt waarop het voorkomt. Een Bergse pottenbakker met een T is onbekend, al maant de tot nu toe even onbekende Smissaert tot voorzichtigheid. Gieles verwijst met enige aarzeling naar Leur, en dat kon wel eens juist zijn. Van 1879 t/m 1892 was daar het pottenbakkersbedrijf van Adriaan van Tetering gevestigd, en vanaf 1884 dat van Johan B. van Tilburg, later A. van Tilburg²². *merk i. en j.* Deze merken lijken op het merk dat aan Wittermans toegeschreven werd; in plaats van WM staat er tussen twee kruisjes alleen M. Daarboven staat bij het eerste merk BOZ, bij het tweede BOS. Bij oude Bergse merken komt de verwisseling S-Z regelmatig voor. Het is dan kennelijk het resultaat van de worsteling van de stempelmaker met het spiegel-

schrift. Hier gaat het om een stempel van zo keurige drukletters dat een vergissing onwaarschijnlijk is. Merkw aardig genoeg levert de bepaling van de herkomst van deze twee stempels de meeste problemen op, terwijl ze frequenter voorkomen dan de eerder genoemde merken, waarvan tot nu toe meestal maar een of twee exemplaren gevonden zijn. Het BOZ-M-stempel komt voor op grote melktesten, een zwarte doofpot en een platte bak; het BOS-M-merk op grote melktesten, een zwarte kan en een kachelpan (afb. 15). Het vaker vóórkomen van deze merken kan duiden op een langer gebruik ervan of op een latere datering. Zou de M dan op Mulock Houwer wijzen? ²³ Als dat impliceert dat het aardewerk van ná 1919 dateert is dat onwaarschijnlijk, want melktesten werden toen nauwelijks of niet meer geproduceerd. Het BOS-M-merk treffen we op een kan aan samen met een rond, wafelvormig stempel (afb. 16). Op Oosterhouts materiaal – zeker in afvalhopen – wordt dat laatste vaker aangetroffen; in Bergen op Zoom nooit. Kortom: de twee merken met de letter M zijn nog niet goed te plaatsen. Het redelijk frequent voorkomen ervan op in Zuid-Holland gebruikte melktesten maakt een Westbrabantse herkomst mogelijk: naar keuze: Bergen op Zoom, Oosterhout en Leur.

In elk geval kan geconcludeerd worden dat twee van de Bergse individuele merken in verband staan met het uiteenvallen van 'De Klacht': juist van twee rebellen is een merk gevonden. Er kunnen er natuurlijk meer zijn geweest. De datering is vermoedelijk tussen 1845 en 1880, mogelijk nog wat vroeger.

Toch moet het gelukt zijn om de gelederen weer te sluiten. Dat blijkt uit het feit dat individuele merken schaars zijn én uit het feit dat in 1881 7 pottenbakkers eendrachtig het nieuwe ovale merk deponeren. Of toen 'De Klacht' nog of weer functioneerde ter bescherming van de zwak-

Afb. 15. Bergs of namaak-Bergs aardewerk? Schotel met merk i, kan en kachelpan met merk j.

ste broeders is onwaarschijnlijk. Het is ook niet zeker dat alle bedrijven deelnamen aan de afspraken over het nieuwe merk: er waren toen nl. geen 7, maar 8 bedrijven. Nader onderzoek naar de lotgevallen van de bedrijven tussen 1860 en 1940 zal daar uitsluitsel over moeten geven.

De Oosterhoutse merken, die globaal gedateerd kunnen worden tussen 1830 en 1880 kunnen wellicht in hetzelfde perspectief gezien worden. Voor zover bekend had Oosterhout geen collectief merk. Toch moet er in die periode behoefte zijn ontstaan aan onderscheidingen, aan individuele herkenbaarheid van aardewerk en de maker ervan. Men kan slechts gissen naar de motieven, maar er zal zeker een verband bestaan met de desintegratie van de aloude groeps cultuur, die haar hoogtepunt vond in 'De Klacht'. Moeilijk te verklaren blijft het feit dat enerzijds slechts weinig gemerkt aardewerk wordt aangetroffen, anderzijds het gebruik van merken zich over een lange periode moet hebben uitgestrekt.

Nog in 1891 sluiten de vier overgebleven pottenbakkers Govert Schoormans, Johannes Schoormans, Frans

Oomen en Govert van Loon ten huize van de laatstgenoemde een contract ²⁴. In 19 artikelen stellen zij bepalingen op 'teneinde elke oneerlijke concurrentie te voorkomen en alle knoeierijen in de fabricatie en verkoop van grof aardewerk en aarden buizen tegen te gaan'. Zij verklaren zich hieraan 'stiptelijk en als mannen van eer' te zullen houden. De regels betreffen uitsluitend nog afspraken over prijzen en de wijze waarop de diverse produkten verkocht mogen worden (bloempotten bijv. per 100 stuks) en geleverd. Ook was men verplicht zich aan de vastgestelde maten te houden. De vier contractanten waren bij toerbeurt elkaars controleurs en er werden boetes geheven bij overtredingen. Over 'de Klacht' geen woord meer. Het stuk, afkomstig uit

Afb. 16. Merk j met een rond wafelvormig merk op de kan van afb. 15.

de nalatenschap van Van Loon, maakt een moderne, zakelijke indruk; toch zijn de bepalingen onmiskenbaar ontleend aan de keuren van het al lang verdwenen pottenbakkersgilde.

Het tweede deel van deze studie zal verschijnen in het augustus/september nummer, 24ste jaargang nr. 2, van ANTIK.

Noten

* Wanneer van het afgebeelde aardewerk de herkomst niet is vermeld is het afkomstig uit de verzameling van de auteurs.

¹ A. van der Meulen en P. Smeele, 'Rinse Jan Dorama, fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk', *Antiek*, 21e jrg. 1986-1987, p. 133 e.v. en p. 230 e.v.

² J. A. A. M. Oomen, 'De pottenbakkerijen te Oosterhout', *Mededelingenblad van de heemkundekring van de Heerlijkheid Oosterhout*, 2e jrg. 1978, p. 50-60; ook opgenomen in: J. A. A. M. Oomen, *Oosterhout van vroeger*, Raamsdonksveer, Oosterhout, Breda, ca. 1983.

³ C. J. F. Slootmans, *Tussen hete vuren, deel I: Economisch-sociale geschiedenis van het potmakersambacht te Bergen op Zoom 1400-1925*, Tilburg 1970; zie hst. II e.v.

⁴ Zie noot 1.

⁵ In 1802 werd een pottenbakkerij in Leur opgericht; het aantal bedrijven steeg even tot drie, en varieerde verder: soms een, dan weer twee; de pottenbakkersnijverheid heeft er tot in de Tweede Wereldoorlog bestaan.

⁶ De gegevens voor 1915 zijn ontleend aan: *Adressen van fabrieken in Nederland No. 2, aardewerknijverheid*, Den Haag, afd. Handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, ca. 1915. De overige gegevens zijn ontleend aan nijverheidsstatistiek; zoveel mogelijk is het jaar vermeld waarin ze zijn verzameld. De gegevens over 1853 zijn onvolledig; van twee bedrijven is alleen maar bekend dat ze in een kleine gemeente gevestigd waren – niet in welke. Zie dr. I. J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 's-Gravenhage 1956.

⁷ Er is wel een lijst met patentschuldigen over de periode 1860-1893, maar beroepen en aard en omvang van de bedrijvigheid worden daarin niet vermeld.

⁸ L. J. Weijs, C. J. J. van de Watering en C. J. F. Slootmans, *Tussen hete vuren, deel II: Techniek en produkt, familiebetrekkingen en archivalia van de Bergen op Zoomse potmakers*, Tilburg 1970, p. 170 e.v.

⁹ Zie J. A. A. M. Oomen; uitvoeriger gegevens per bedrijf: G. A. Oosterhout no. 1153.

¹⁰ A. A. Oomen kreeg 25-4-1873 vergunning voor het oprichten van een pottenbakkerij; in 1899 verhuist het hele bedrijf naar Dorst, en produceert dan alleen nog bakstenen en tegels. G. A. Oosterhout, Register van aanvragen om vergunning tot het oprichten van inrichtingen die gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken.

¹¹ De gegevens over 1870 en 1888 zijn incidentele overzichten, aanwezig in het G. A. Oosterhout. Oomen werd daarbij niet genoemd als pottenbakker. Dat is wel het geval in: H. W. E. Struwe en A. A. Bekaar, *De fabrieken en werkplaatsen vallende onder de veiligheidswet*; fotokopie 's-Gravenhage, aanwezig in het Algemeen Rijksarchief.

¹² C. J. F. Slootmans, deel I, p. 190 e.v.

¹³ Zie noot 11.

¹⁴ C. J. F. Slootmans, deel I, hst. III e.v.

¹⁵ G. A. Oosterhout no. 1586.

¹⁶ C. J. F. Slootmans, deel I, p. 78.

¹⁷ C. J. F. Slootmans, deel I, p. 63.

¹⁸ Archief van de Heemkundekring van de heerlijkheid Oosterhout. Het betreft een 20ste-eeuws afschrift, afkomstig van het bedrijf van Van Loon. Of het origineel nog bestaat is ons niet bekend.

¹⁹ C. J. F. Slootmans, deel I, p. 175 e.v.

²⁰ Fons Gieles, 'Potmakers met persoonlijke inslag', *De Waterschans*, 1972.

²¹ Fons Gieles, 'Een gesigneerd theestooftje van Bergs aardewerk uit 1849', *Antiek*, 3e jrg. (1968-1969), p. 567.

²² Registers van patentschuldigen, G. A. Eeten-Leur, en: *Adressen van fabrieken in Nederland No. 2*, zie noot 6. Na 1915, maar voor 1921 wordt het bedrijf van Van Tilburg door de firma Vermeulen overgenomen.

²³ Gieles – zie noot 19 – noemt alleen het BOZ M-merk en duidt op een mogelijke relatie met Mulock Houwer, die de pottenbakkerij van Wittermans overnam. Van de twee bedrijven die er toen in Bergen op Zoom over waren zou Augustijn dan het ovale merk gevoerd moeten hebben, Mulock Houwer het BOZ M-merk. Dat laatste merk is zo veel zeldzamer dat deze interpretatie onwaarschijnlijk lijkt. Voorts lijken enkele voorwerpen te dateren van voor de bedrijfsovername.

²⁴ Archief van de Heemkundekring van de heerlijkheid Oosterhout; afkomstig van het bedrijf van Van Loon.

Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw

Deel II

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

In dit tweede artikel worden de laatste twee pottenbakkerijen van Oosterhout behandeld: die van Jan Schoormans en Sjef van Loon, in bedrijf respectievelijk tot 1919 en 1935. Met hun boekhouding en de eerder besproken Oosterhoutse pottenbakkersmerken als aanknopingspunt wordt getracht de Oosterhoutse aardewerkproductie nader te karakteriseren. (Het eerste deel verscheen in Antiek, 24ste jaarg. nr. 1)

De pottenbakkerij van Jan Schoormans: 1887-1919

Jan Schoormans (1853-1935) was een van de twee laatste pottenbakkers van Oosterhout. Hij vestigde in 1887 een eigen bedrijf aan de Bredase Steenweg. (afb. 17, 18) Dankzij een kleindochter, mevrouw M. A. M. Landsbergen-Bos uit Gilze-Rijen hebben we de beschikking gekregen over het facturenboek van het bedrijf van haar grootvader. Gedurende meer dan dertig jaar – de gehele bedrijfstijd – werd daarin afschrift gehouden van de facturen die hij aan zijn afnemers zond. Het verschaft inzicht in de geleverde producten, de herkomst van de in totaal 112 afnemers, de financiële positie van het bedrijf en de ontwikkeling van de aardewerkprij-

Afb. 17. Jan Schoormans (1853-1935).

Afb. 18. Huis van Jan Schoormans aan de Bredaseweg in 1989. Het pothuis dat er achter stond is enkele jaren geleden gesloopt; de grote schuur rechts van het huis verdween al eerder.

zen. Aan deze aspecten zal in het nu volgende aandacht besteed worden. Verondersteld mag worden dat naast de in het facturenboek genoemde leveranties aan grossiers en detaillisten ook aan particulieren uit Oosterhout en omgeving wel het een en ander geleverd zal zijn. Hoeveel dat was is niet bekend. Mede op grond van de gegevens van Van Loon over de periode 1912-1922 nemen we aan dat het een fractie van de totale omzet was.

Kwantitatief overzicht van de produktie

Voor het maken van het overzicht van de produktie per jaar hebben we

Tabel 8. Productie J. Schoormans 1887-1919 in worpen en/of guldens

jaar	aardewerk			bloempotten		buizen		totaal in guldens	aantal afnemers
	in worp	in guldens	%	in guldens	%	in guldens	%		
1887	–	–	0	29,70	100	–	0	29,70	1
1888	18.331	2971,14	92	163,74	5	90,77	3	3225,65	13
1889	15.116	2294,10	92	205,30	8	1	0	2500,40	11
1890	13.537	2142,95	93	83,41	4	72,97	3	2299,33	15
1891	11.470	2132,31	85	44,01	2	323,53	13	2499,85	20
1892	11.421	2368,62	72	137,06	4	775,21	24	3280,89	22
1893	12.213	2800,61	88	120,21	4	244,28	8	3165,10	17
1894	12.864	2935,06	89	60,99	2	289,81	9	3285,86	20
1895	11.552	2517,82	84	79,83	3	392,67	13	2990,32	20
1896	15.543	3636,90	89	110,45	3	316,05	8	4063,40	22
1897	14.824	3442,71	88	139,30	3	343,67	9	3925,68	22
1898	8.237	2182,64	82	126,61	5	363,94	13	2673,19	18
1899	7.474	1629,07	82	54,69	3	300,59	15	1984,35	18
1900	10.984	2357,40	79	128,01	4	503,98	17	2989,39	26
1901	13.608	3237,16	79	179,19	4	694,63	17	4110,98	41
1902	14.098	3061,54	80	108,31	3	638,67	17	3808,46	39
1903	10.946	2757,57	67	181,38	4	1169,73	29	4108,68	37
1904	9.004	1862,45	61	135,34	4	1062,78	35	3060,57	31
1905	7.121	2209,43	75	132,00	5	592,66	20	2934,09	26
1906	8.692	2108,47	73	131,50	5	634,79	22	2874,44	24
1907	12.669	3241,92	84	99,41	3	497,24	13	3838,57	25
1908	12.577	3168,72	82	55,02	1	643,67	17	3867,41	25
1909	10.033	2559,74	77	17,57	0	765,22	23	3342,53	31
1910	9.433	2419,50	82	43,05	1	500,26	17	2962,81	30
1911	6.262	1799,09	65	8,50	0	975,28	35	2782,87	25
1912	4.253	1116,28	70	–	0	481,98	30	1598,26	22
1913	4.315	1300,13	71	18,18	1	518,30	28	1836,61	22
1914	2.940	887,28	61	–	0	566,78	39	1454,06	19
1915	1.965	613,79	60	11,40	1	394,58	39	1019,77	14
1916	2.041	740,11	54	–	0	640,25	46	1380,36	12
1917	413	244,12	24	–	0	776,05	76	1020,17	7
1918	385	950,10	38	–	0	1529,55	62	2479,65	8
1919	75	119,85	24	–	0	389,81	76	509,66	4

drie produktgroepen onderscheiden, te weten gebruiks aardewerk, bloempotten voor tuinderijen en buizen met aanverwante artikelen. De gegevens zijn te vinden in tabel 8.

Uit de berekening van de jaarproducties komt een beeld naar voren van een niet al te groot bedrijf dat met zekere fluctuaties tot aan 1910 een redelijk constante hoeveelheid gebruiks aardewerk aan de markt brengt maar daarna een snelle omzetting laat zien. Alleen de afzet van buizen handhaaft zich tot 1919 op het oude niveau, met zelfs nog een piek in 1918, het laatste oorlogsjaar. Het ge-

bruiks aardewerk heeft van de drie onderscheiden produktgroepen verreweg het grootste aandeel: 77% over de gehele periode. Alleen na 1916 wordt het buizenaandeel groter dan dat van het aardewerk. Het aandeel van de bloempotten stelt weinig voor, slechts enkele procenten. Dit is opmerkelijk, omdat vaak verondersteld wordt dat er in de nadagen hoofdzakelijk bloempotten zijn gemaakt. Voor het bedrijf van Van Loon gaat dat zeker na 1926 op, maar niet voor dat van Schoormans.

Door de jaaromzet van Schoormans te vergelijken met de gegevens over de jaarproducties aan worpen uit de

periode 1815-1859 kunnen we de omvang van zijn personeel schatten op 4 à 5 personen, na 1910 wat minder. Naast de pottenbakkerij had hij – net als collega Van Loon – een brandstofhandel. Over de grootte daarvan hebben we geen gegevens. Jan Schoormans gold in Oosterhout als een gegoede middenstander; zijn financieel incasservermogen moet voldoende zijn geweest om de sterke omzetting na 1910 zonder veel problemen op te vangen.

Tabel 9. Afnemers van aardewerk van Schoormans 1887-1919 naar herkomst

vestigingsplaats	aantal afnemers	leveringen in guldens gedurende de gehele periode	aantal leveringen groter dan 1000 worp	aantal leveringen tussen 500 en 1000 worp	aantal leveringen kleiner dan 500 worp
Rotterdam	11	15.954,90	19	5	37
Gorinchem	2	8.698,21	12	7	8
Delft/Overschie	8	8.358,47	6	13	63
Amsterdam	3	5.920,65	8	3	3
Den Haag	5	4.697,83	11	5	8
Schiedam	5	3.494,04	–	6	51
Dordrecht	4	959,06	–	3	13
Utrecht	2	697,62	2	3	1
Leiden	2	679,02	2	–	–
Gouda	2	564,10	1	–	6
Vlaardingen	1	62,26	–	–	2
totaal Randstad	45	50.086,16	61	45	193
totaal Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden	20	6.851,34	–	11	123
Tiel	1	4.434,18	10	1	–
Zwolle	1	2.994,91	4	2	1
Amersfoort	2	1.299,53	5	2	2
Soest	1	631,92	1	1	–
Arnhem	1	413,89	1	–	–
Hoogeveen	1	412,08	1	–	–
Hoorn	1	276,34	–	1	4
Meppel	1	57,28	–	–	2
Groningen	1	41,09	–	–	1
totaal overig Nederland	10	10.933,78	22	7	10
totaal Nederland	75	67.871,28	83	63	326

Kwantitatief overzicht van de afnemers van Schoormans' gebruiksaardewerk

Tabel 9 geeft een overzicht van de gebieden en plaatsen waaraan Schoormans heeft geleverd met de aantallen afnemers voor elk gebied en de omvang van de bestellingen in guldens. Terwille van de overzichtelijkheid zijn de gegevens niet per jaar gepresenteerd, maar samengevat voor de gehele periode.

In deze tabel zijn uitsluitend degenen die gebruiksaardewerk kochten opgenomen. Klanten, wier bestellingen al-

leen bloempotten en buizen betroffen, zijn ter vereenvoudiging weggelaten. Er resteren dan 75 klanten op een totaal van 112.

De 75 afnemers blijken afkomstig uit 35 verschillende plaatsen die we, enigszins willekeurig wellicht, ondergebracht hebben in drie regio's: de Randstad, de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden en overige plaatsen. Voorts is van iedere afnemer nagegaan hoeveel grote (boven 1000 worp), middelgrote (500-1000 worp) en kleine (tot 500 worp) bestellingen deze in de loop der jaren heeft gedaan.

Uit de overzichten en tellingen blijkt overduidelijk het grote aandeel van de Randstad, ruim f 50.000 op een totale omzet van f 67.000. Binnen de Randstad hebben we alle plaatsen apart vermeld teneinde in deze belangrijke regio differentiaties aan te kunnen brengen. Rotterdam blijkt er veruit de belangrijkste stad te zijn, op afstand gevolgd door Gorinchem, Delft, Amsterdam en Den Haag. Het tweede onderscheiden gebied – de eilanden – neemt, ondanks het betrekkelijk grote aantal klanten, een bescheiden positie in. De afnemers aldaar zijn goed voor kleine bestellin-

gen; leveringen boven 1000 worp komen hier niet voor. Uiteraard is dit in overeenstemming met de geringe omvang van de stadjes en dorpen in dit gebied.

De rest van Nederland, de derde onderscheiden groep, heeft minder afnemers en bestellingen, maar bevat meer grote klanten met verhoudingsgewijs veel grote orders.

In de volgende paragraaf schetsen we, in aansluiting op de kwantitatieve gegevens, een nader profiel van Schoormans' klantenbestand.

De afnemers nader geprofileerd

Gezien de variatie en omvang van de bestellingen – soms enkele potten, soms 1000 worp of meer – lijkt het aannemelijk dat zowel aan de grootals aan de detailhandel werd geleverd. In Rotterdam waren Joh. en P. M. Fein de eerste belangrijke klanten aan wie het bedrijf tussen 1888 en 1892 een grote steun had. Iets later waren het A. J. Krummeich (1896-1900) en C. van Fessem (1906-1910), eveneens Rotterdammers, die gezien de omvang van hun bestellingen als groot-handel gezien kunnen worden. In Zwolle vormde de fa. Koekkoek een steunpunt (1901-1907), een duidelijk voorbeeld van een groothandel, aangezien de kleinere plaatsen waar het aardewerk afgeleverd moest worden zijn aangegeven. Zo voorzag de Zwolse firma o.a. Amersfoort, Hoorn, Urk, Spakenburg, Marken, Huizen, Weesp en Muiden, ruwweg gezegd het Zuiderzeegebied, van pot-

ten. Aldaar nu nog aangetroffen voorwerpen hoeven dus niet per se uit Friesland afkomstig te zijn, zoals doorgaans wordt verondersteld.

Eveneens sinds 1901 wordt de firma Grisel uit Tiel een aantrekkelijke afnemer, o.a. van tuitpotten.

Sommige klanten bestelden maar een of twee keer, andere waren zeer trouwe steunpilaren gedurende een veel langere periode. De firma Geermans uit Gorinchem (1890-1907) bijvoorbeeld is in geld uitgedrukt over de gehele periode Schoormans' allerbeste aardewerkklant, goed voor f 7000,-.

Het aantal afnemers per jaar verschilt nogal. Twee jaartallen springen eruit doordat dan opeens een relatief grote toename van kopers plaatsvindt: 1900/1901 en 1909.

In 1899 waren er nog slechts 18 klanten en de bedrijfsomzet was een dieptepunt genaderd (f 1985,-). De plotselinge opleving in de hierop volgende jaren is vermoedelijk te danken aan het feit dat Frans Oomen, een collega-pottenbakker uit Oosterhout, in die tijd gestopt is met de fabricage van aardewerk, en zich concentreerde op de steenbakkerij, die geheel werd vernieuwd.

Uit het facturenboek blijkt een duidelijke relatie tussen Oomen en Schoormans. Schoormans leverde Oomen af en toe wat aardewerk en omgekeerd kocht Schoormans vooral grondstoffen als kroonlood en Spaans lood terug van Oomen. In geld uitgedrukt houden de transacties elkaar nagenoeg in evenwicht, zodat aan een ruil

gedacht kan worden. De wederzijdse uitwisseling stopt als Oomen op-houdt met de pottenbakkerij en dat valt samen met de komst van 24 nieuwe klanten voor Schoormans. Iets dergelijks, zij het op minder grote schaal, zien we omstreeks 1909. De zes nieuwe afnemers in een periode dat de neergang van het bedrijf zich aankondigt zouden wel eens overgenomen kunnen zijn van het bedrijf van zijn oudere broer Govert. Deze Govert – ongehuwd – heeft de aloude zaak van vader Dominicus en later van diens weduwe aan de Kruisstraat voortgezet. Van het bedrijf weten we niet veel meer dan dat er op 4 januari 1908 een brand heeft gewoed. Het exacte jaar van de sluiting van Goverts bedrijf hebben we nergens kunnen achterhalen. Wellicht mede dank zij de bedrijfsbeëindiging van twee collega's heeft Schoormans zich nog enige tijd kunnen handhaven.

Het gebruiksaardewerk van Jan Schoormans

Er is nu een beeld geschetst van de produktieomvang, het aandeel van het gebruiksaardewerk daarin, en van de afnemers. Nu rijst de vraag naar het produkt zelf. Wat maakte Schoormans precies? Helaas kan daar maar ten dele een antwoord op gegeven worden. Op de facturen werd weliswaar nauwkeurig vermeld wat hij leverde, in het facturenboek gebruikt hij echter verzamelnamen. Specifieke voorwerpen worden alleen

FABRIEK
VAN
AARDEWERK,
Buisen, enz.

Oosterhout, den 21 Febr 1891.

De Heer N. de Wit Piershil

HANDEL
IN
STEENKOLEN.

aan J. SCHOORMANS, Bredasche steenweg.

Voor aan UE^e geleverde goederen.

21 stuks	22 worp Friesch à 15 cts	f. 330
	42 1/2 Oosterhouts a 30 cts	f. 1295
		f. 1605
<i>Nota</i>		
22 worp	twelfpot 4 1/2, 3 1/2, 5, 4 1/2, 3, 3	
<i>Oosterhouts</i>		
3 worp	10 ^e vierkante vuurtestes	} rode
3 "	12 " "	
3 "	12 " halfgeluid	
3 "	10 groene lange	
2 "	12 " "	
6 "	bruine melkkan 3/4, 2/6, 2/8	
6 "	zwarte	

genoemd als de prijs per worp afwijkt, of per stuk berekend wordt. Ook als een levering uit één soort voorwerpen bestaat (bijv. 50 worp koekpotten) wordt de aard ervan dikwijls vermeld.

De verzamelnamen die gehanteerd worden zijn "Oosterhouts", "Fries", "Gouds" en "Bergs". Elders leerden wij de Leeuwarder pottenbakker Rinse Jan Dorama kennen als "fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk" ¹. We zien dat het in de negentiende eeuw ook in Oosterhout gewoonte is geworden om populaire, regionaal gebonden aardewerkmodellen, buiten de centra van herkomst na te maken. Afb. 19 laat een factuur van Schoormans zien die toevallig bewaard is gebleven. Het betreft een levering uit augustus 1891 aan de firma N. de Wit te Piershil. In het facturenboek is niet meer terug te vinden dan '22 worp Friesch à 15 cts' en '42 1/2 worp Oosterhouts à 30 cts'. Uit de specificatie blijkt dat het 'Friesch' bestaat uit koekpotten (voorraadpotten met 2 oren) in zes verschillende maten: de grootste 2 worp per stuk, de kleinste 3 in een worp. In totaal zijn het 30 potten. De partij 'Oosterhouts' bestaat uit vijf soorten vuurtestjes (grote, kleine; bruine, groene; heel en half geglazuurd) en bruine en zwarte kannen in drie maten. Helaas vermeldt het facturenboek vele tienduizenden worpen Oosterhouts

Afb. 19. Factuur van Jan Schoormans aan de Firma N. de Wit te Piershil.

Tabel 10. Overzicht van de aardewerkproductie van Jan Schoormans 1887-1919

produkt of produktgroep	worp/stuks	bijzonderheden m.b.t. tijd en plaats
categorie I "Oosterhouts"		
"Oosterhouts" algemeen	87.474w.	gedurende de gehele periode overal geleverd
melktesten	18.349w.	Delft e.o. en eilanden gedurende de gehele periode
schotels	1.884w.	tussen 1909 en 1913 grote partijen naar Amsterdam
kachelpannen, gedekt	609w.	o.a. Den Haag (ca. 1890), Tiel (1906), Gorinchem (1912)
tuitpotten	390w.	Tiel (1906), Goedereede (1917-18)
(bruine) vetpotten	133w.	o.a. Gorinchem (ca. 1895), eilanden tot 1916
waterpotten	53w.	Schiedam (1891)
visbennen	21w.	Sommelsdijk (1910), Delft (1907), Rotterdam (1917)
kippekannen	15w.	Amsterdam (1910)
doofpotten	14w.	Amsterdam (1892), Delft (1916), Rotterdam (1917)
doofpotdeksels	1w.	Delft (1911)
schitten	8w.	Rotterdam (1907)
(sier)bloempotten	5w.	Hoorn (1903)
komforen	1w.	Rotterdam (1907)
totaal "Oosterhouts"	108.957w.	
categorie II "Fries"		
(glad) Fries algemeen	156.319w.	geen specifieke periode of afnemers
ruw Fries	5.932w.	idem
koekpotten glad	816w.	idem
koekpotten ruw	2.451w.	idem
teilen	40w.	's-Gravendeel (1903), Zwolle (1904), Delft (1908)
totaal "Fries"	165.558w.	
categorie III "Gouds"		
Gouds algemeen	11.220w.	gedurende de gehele periode naar diverse plaatsen
lip-teilen en lippannen	147w.	Rotterdam (1890), Zwolle (1904), Tiel (1907), Goedereede (1917)
totaal "Gouds"	11.367w.	
categorie IV "Bergs"		
Bergs algemeen	519w.	van 1910-18 o.a. Rotterdam, Dordrecht, Schiedam, Brielle
Bergse teilen	762w.	Brouwershaven (1901-14), Middelburg (1903), Middelharnis (1907)
Bergse testen	128w.	Brouwershaven, Middelharnis (1903-04)
Bergse pannen	32w.	Numansdorp (1913), Rotterdam (1916)
Bergse schotels	10w.	Brielle (1914)
panneschotels	15w.	Brielle (1918)
totaal "Bergs"	1.466w.	
categorie V Overige		
ijzeren pannen	916w.	Amsterdam (1888-91)
jodenpannen	409w.	Amsterdam (1892-96)
deksels	4.123w.	zowel voor de prijs van de Friese als de Oosterhoutse worp; o.a. Rotterdam (1888), Vlaardingen (1911), Zwolle (1904)
potten à f 1,- per stuk	22st.	Rotterdam (1892)
grote potten à f 2,25 per stuk	16st.	Schiedam, Brouwershaven (1902)

kindergoed à 50/60 ct.p.100st.	2.900st.	Groningen, Den Haag, Gorinchem, Dordrecht (1888-91)
vleesbak à f 0,75 per stuk	1st.	Delft (1892)
groene vuurtesten	125st.	Oud Beijerland (1894)
groene vuurtesten	3w.	voor Oosterhoutse prijs; Overschie (1910)
Oosterhouts ruw Fries	34w.	vermoedelijk Fries, met de Oosterhoutse worp berekend
Oosterhouts glad Fries	897w.	idem; Tiel (1903)
koekpotten Oosterhouts	106w.	vermoedelijk Fries, met de Oosterhoutse worp berekend; Tiel (1903), Rotterdam (1906)
inmaakpotten à f 1,-/f 3,50 p.st.	182st.	Schiedam (1918), Numansdorp (1919)
<hr/>		
totaal Overige	6.488w.	+ diversen

en nog veel meer Fries aardewerk zonder dat zo'n specificatie mogelijk is.

Uit de factuur voor N. de Wit blijkt – evenals uit het facturenboek zelf – nog iets: de prijs van een Friese worp is precies de helft van de Oosterhoutse. De prijs van de Goudse worp ligt net onder de Oosterhoutse, die van de Bergse er net boven. Hoezeer de prijsniveaus ook veranderen, de verhoudingen tussen de hoofdgroepen blijven door de tijd gelijk. Het brengt ons tot de conclusie dat een worp een regionaal bepaalde maat is en dat, merkwaardig genoeg, met de modellen van andere productiecentra ook deze maat werd overgenomen²⁵. Waarschijnlijk omdat de afnemers (grossiers en detaillisten) met deze koppeling vertrouwd waren. Een voorbehoud maken we ten aanzien van het verschil tussen Oosterhouts en het in Oosterhout gemaakte Bergs aardewerk; het prijsverschil is erg gering en andere factoren dan een maatverschil zouden er de oorzaak van kunnen zijn.

Een en ander betekent dat de bruikbaarheid van de worp als teleenheid – bijvoorbeeld om jaarproducties te vergelijken – zijn beperkingen heeft. De omzet in geld is in perioden met stabiele prijzen een betere graadmeter.

In tabel 10 is de productie van Schoormans ingedeeld in de vier hoofdgroepen Oosterhouts, Fries, Gouds en Bergs. Die indeling was mogelijk door de aanduiding in het facturenboek, en als die ontbrak door de prijs per worp, die immers per groep verschilde. Een vijfde categorie bleek nodig voor leveringen die door afwijkende prijzen of benamingen niet te rubriceren waren. Per groep is aangegeven of er sprake is van specifieke kenmerken m.b.t. productiejaar en afzetgebied. Ook de schaarse gegevens over de met name genoemde voorwerpen zijn vermeld.

Groep I: Het Oosterhouts

Het Oosterhouts wordt gedurende de gehele bedrijfsperiode aan vrijwel alle

klanten geleverd, waarbij hoogte- en dieptepunten parallel lopen aan de economische positie van het bedrijf als geheel.

De meest opvallende rol spelen de melktesten die anders dan het overige Oosterhouts wel steeds met de voorwerpnaam worden genoteerd. Behalve op de eilanden komen ze in grote hoeveelheden terecht in Delft en omgeving. De aldaar gevestigde afnemers zoals de firma's Renaud (zelf ook pottenbakker) en Adelgeest doen opmerkelijke bestellingen, soms wel van 1000 worp per jaar. Er zijn topjaren zo omstreeks de eeuwwisseling, maar ook later, bijv. nog in 1911, is er grote vraag naar. Melktesten waren er in vele soorten en maten. Zo waren er testen van een worp en ook iets kleinere die de "kleine grote" werden genoemd, verder "twijfelaars" (drie testen in twee worp) en halve testjes van twee in een worp. Er waren platte en 'rondrande' modellen.

Het onderwerp van de melktest verdient eigenlijk een aparte studie. De vraag naar de regionale verspreiding

Afb. 20. Melktesten van geschilderd blik (J. de Bruin, Delfgauw) en van vertind koper (Museum De Hoop doet Leven, Overschie); daartussen twee gemerkte in Bergen op Zoom gemaakte testten. Waarschijnlijk is de achterste een worpse test, de voorste een twijfelaar (drie uit twee worp).

Afb. 21. Melktest zonder bodem op een hooiberg in Kandelaar, gem. Rotterdam.

Afb. 22. Melktest (met merk h) in een tuin in Kethel-Noord, gem. Schiedam.

is interessant en ook die naar het gebruik in relatie tot verwante voorwerpen met dezelfde functie (afb. 20). Dan zal wellicht ook duidelijk worden waarom juist in Delfland de melktest van aardewerk zo lang heeft gefunctioneerd²⁶. Zelfs nu nog, anno 1989, kan men in dit gebied menige test aantreffen, maar dan wel, ontdaan van zijn bodem, boven op de rieten kap van een hooiberg of karnhok (afb. 21, 22). Het is een leuk voorbeeld van een secundair gebruik, dat door de rietdekkers uit de streek in stand wordt gehouden en opmerkelijk ook al omdat door wijzigingen in de zuivelbereiding de melktest al bijna zeventig jaar geleden zijn oorspronkelijke functie heeft verloren.

Groep II: Het Fries

Zoals af te lezen is uit de tabel overtreft het aantal worpen Fries aarde-

werk ruimschoots dat van het Oosterhouts, al weten we nu dat de Friese worp de helft was van de Oosterhoutse.

Blijft de vraag wat we nu eigenlijk onder dit Fries moeten verstaan, dat gedurende de gehele periode aan vrijwel alle afnemers werd geleverd. Wat kan het meer omvat hebben dan de met name genoemde "gladde" en "ruwe" koekpotten en "teilen"? We weten het niet. En wat te doen met het zogenoemde "Oosterhouts Fries" en de "koekpotten" O(oosterhouts), allebei verkocht voor de prijs van de Oosterhoutse worp? Voorlopig zijn deze produkten in de restgroep ondergebracht. Verondersteld mag worden dat met de koekpotten de veelvuldig voorkomende potten met twee oren worden bedoeld en dat een Friese teil een conische bak met twee (punt)oren is, wellicht voorzien van ringeloorversiering op de rand (afb. 23). Interessant zijn enkele stukken aardewerk die gebruikt zijn op een

Afb. 23. Aardewerk uit de tijd van Schoormans en Van Loon; de modellen zijn op meer plaatsen gemaakt, en de herkomst is niet vast te stellen. Achter, v.l.n.r.: melkteil, tuitpot, (Friese?) teil, kippekan; voor: fontein, kuiken-drinkbak, lipteiltje of wasteiltje, lipkannetje, zaaibak, broedbak.

Afb. 24. Aardewerk gebruikt in "Het Gele Huis", café annex boerderij in Oosterhout. Achter: hoog vergiet met gele engobe en (Friese?) koekpot; voor: twee trechters met oor, bakje met oor, drie deksels, waarvan een met afgebroken knop. (particuliere verzameling)

Oosterhoutse boerderij, annex café, het Gele Huis, aan de Leijzenstraat (afb. 24). Er is een goede kans dat ze van Oosterhoutse makelij zijn; de orenpot zou dan zo'n Oosterhouts-Friese koekpot kunnen zijn. Naast "glad Fries" (binnen- en buitenkant geglaazuurd) was er ook "ruw

Fries" (buitenkant ongeglazuurd), dat altijd iets duurder was, hoewel men het tegendeel zou verwachten. In de Eerste Wereldoorlog wordt ook nog de onderscheiding "groot Fries" en "klein Fries" gehanteerd, de eerste groep was iets duurder.

Groep III: Het Gouds

Het Gouds is een kwantitatief veel minder omvangrijke groep en evenmin gebonden aan specifieke periodes of afnemers. Voor de prijs van de Goudse worp worden "teilen", ook wel "tijlen" geleverd; we veronderstellen dat dit de bekende wasteiltjes zijn, in Zeeland ook gebruikt als geitemelkkom ("geiteklokje"), al dan niet voorzien van een schenklip (afb. 23). De genoemde "lippannen" zijn waarschijnlijk de bekende perenpannetjes met omhooggebogen oren. Ze zijn tot in deze eeuw in alle pottenbakkerscentra (na)gemaakt.

Groep IV: Het Bergs

Ook het Bergse materiaal dat Schoormans gemaakt heeft vormt een minderheid in zijn produktie. Opvallend is dat de groep "Bergs algemeen" pas in de laatste periode (1910-1918) wordt aangetroffen. Een verklaring hiervoor is nog niet gevonden. De prijs van het Bergs ligt altijd iets boven die van het Oosterhouts. Een specifiek Bergs voorwerp, dat met name genoemd wordt is de teil of, op z'n Zeeuws, teel. De functie is gelijk aan die van de melktest, het verspreidingsgebied beperkt zich tot Zeeland en Goeree-Overflakkee; in Delfland komen ze niet voor. Anders dan de test, die opgenomen in de rand twee oren heeft, is de melkteil voorzien van een hoge rand zonder oren (afb. 23). De termen test en teil worden overigens ook wel door elkaar ge-

bruikt, zoals blijkt uit de aanduiding "Bergse teelen met 2 oren".

Groep V: Overige

"Ijzere pannen" van aardewerk, per worp verkocht, zijn evenals de "jodenpannen" een raadsel. De laatste worden genoemd in de prijsafpraak van 1891. Beide zijn uitsluitend naar Amsterdam geleverd. Ze worden apart behandeld, omdat ze een speciale prijs deden die iets boven het Gouds en iets onder het Oosterhouts lag. Ook in Bergen op Zoom heeft men deze jodenpannen gemaakt. Ondanks enkele naspeuringen in de Joodse gemeenschap kon tot nu toe niet worden achterhaald wat een jodenpan is. Het is niet onmogelijk dat de eerder genoemde ijzere pannen hetzelfde voorwerp aanduiden. We houden ons aanbevolen voor suggesties van lezers die ons op het spoor kunnen brengen. De deksels – gewone potdeksels naar we aannemen – zijn afzonderlijk opgenomen vanwege de niet eenduidige prijsopgave. Wellicht zijn het allemaal dezelfde deksels die op verschillende manieren berekend werden; hetzelfde geldt voor de vuurtestjes.

Afb. 25. Bakje met oor; een van de stukken Oosterhouts aardewerk uit de St. Paulusabdij van de Benedictijnen te Oosterhout. Sinds enige jaren maken de Benedictijnen zelf sier- en gebruiks aardewerk.

Kindergoed wordt gevormd door de bekende groene en/of bruine serviesjes, bestaande uit theepotje, komfoortje, kopjes en schoteltjes enz. of miniatuurvergietjes, koekpotjes en pannetjes. De prijs die de pottenbakker voor deze in onze ogen zo aantrekkelijke voorwerpen ontving, was 50 of 60 cent per honderd stuks. De markt voor inmaakpotten zal ge-

Afb. 26. Plank met uitgesneden vliegtuigjes met vliegenger; Jan Schoormans versierde testjes e.d. met deze figuren ter gelegenheid van een vliegemonstratie in 1909. (Fam. Bos, Etten-Leur)

durende de Eerste Wereldoorlog zijn aangetrokken omdat de import van grespotten uit Duitsland en België kwam stil te liggen. Ook in Bergen op Zoom zijn in die tijd veel inmaakpotten gemaakt, zowel in aardewerk als in gres.

Jan Schoormans was ongetwijfeld de producent van een veelzijdig assortiment gebruiks aardewerk dat kon variëren van kindergoed tot inmaakpotten. Het geheel overziend mogen we er vanuit gaan dat zijn bedrijf alles waarnaar in die tijd vraag was, eventueel op bestelling, kon vervaardigen. Zijn inventiviteit blijkt uit een plankje (afb. 26) waarin vliegtuigjes compleet met vliegenier zijn uitgesneden. Ter gelegenheid van een vliegdemostratie in de buurt van Leur in 1909 voorzag hij vuurtestjes en dergelijke van in deze mal gevormde figuurtjes en verkocht ze als souvenir.

Het is jammer dat de meeste door hem gemaakte voorwerpen schuil gaan achter de algemene groepsnamen; er zullen er talloze bewaard zijn gebleven, zonder dat we ze kunnen herkennen. Het enige voorwerp dat zeker uit Schoormans' oven komt is een vogeldrinkbakje uit familiebezit; het model is ook buiten Oosterhout veel gemaakt (afb. 27). De hierboven gegeven lijsten geven wel enig beeld van de differentiatie, maar zijn stellig onvolledig. Ook mogen we uit de aantallen worpen die voor elk produkt zijn aangegeven, geen conclusies trekken omtrent het aantal malen dat iets is gemaakt. Dat er bijv. slechts

een keer een worp doofpotdeksels is geleverd en slechts 14 worp doofpotten in al de jaren van het bestaan van het bedrijf, lijkt volstrekt onaannemelijk. Vrijwel zeker geldt dit niet voor de melktesten. Deze worden zo consequent als een aparte groep behandeld, dat hun aantallen wel indicatief zullen zijn voor de kwantiteit.

De vraag naar de precieze aard van de vier onderscheiden hoofdgroepen: het Oosterhouts, Fries, Gouds en

Afb. 27. Vogeldrinkbakje gemaakt door Jan Schoormans. (Fam. Landsbergen-Bos, Gilze-Rijen)

Tabel 11. Omschrijving van het aardewerk dat een pottenbakker in voorraad moet hebben om 'in de klacht' te kunnen gaan, ontleend aan de overeenkomst tussen Oosterhoutse pottenbakkers van februari 1805

340	worp schitten van de groote tot de klijnne
200	worp panne van de groote tot de klijnne
150	worp alven en drije en vieren koek potten
70	worp tuijt potten van de groote tot de klijnne
80	worp groote koek potten
70	worp sottinne potten van de groote tot de klijnne
50	worp vlijsbaaken van de groote tot de klijnne
40	worp astesten dippe en plaatten
100	worp keulsse schottels van de groote tot de klijnne
50	worp visbenne van de groote tot de klijnne
40	worp stijsel komme van de groote tot de klijnne
30	worp sluijtpanne van de groote tot de klijnne
140	worp komvooren van de groote tot de klijnne
70	worp kanne hooge en plaatten gesoortteert
40	worp dof potten hoogen en plaatten gesoortteert
500	worp plat goet van de groote tot de klijnne
30	worp stillekens potten
240	melktesten

Bergs is wel gesteld maar niet afdoende beantwoord. Hoe onderscheiden we Schoormans' Fries en Gouds van echt, of van elders nagemaakt Fries en Gouds? Duidelijke prijs- en produktverschillen zijn weliswaar aanwijsbaar, maar hoever de imitaties gingen weten we niet. Ook interesseert ons de vraag wanneer de pottenbakkers in het algemeen begonnen zijn met het imiteren van elkaars produkt. Vermoedelijk was dit in het midden van de negentiende eeuw.

Ter vergelijking keren we bij de afsluiting van deze paragraaf nog even terug naar het begin van de negentiende eeuw. Zoals eerder gemeld beschrijft artikel 24 van het pottenbakkersreglement van 1805 uit Oosterhout het assortiment aardewerk dat een potmaker die 'in de Klagt' wilde komen, in voorraad diende te hebben²⁷. De gedetailleerde beschrijving, die nog geen termen als Oosterhouts of Fries kent, is belangwekkend en geeft een goed beeld – wellicht ook van de kwantitatieve verhoudingen! – van de produktie in die tijd. De meeste artikelen vinden we ook

bij Schoormans nog terug, zoals de schitten, de koek- en tuitpotten, visbennen, komforen en melkteilen. Enkele hier in 1805 genoemde voorwerpen roepen vraagtekens op, zoals de 'sottinnepotten' (fopkannen?) en de 'keulse schotels'. Alleen uitgebreider kennis van het aardewerk zelf kan in de toekomst mogelijk tot het antwoord op de gestelde vragen leiden.

De prijzen van het aardewerk

De prijzen van het aardewerk waren reeds lang voor Schoormans' tijd onderwerp van gesprek tussen de pottenbakkers, zowel binnen het eigen gilde alsook met de vakbroeders uit het naburige Bergen op Zoom. Zo vermeldt Slootmans²⁸ dat al aan het einde van de achttiende eeuw beide steden overleg voerden over prijsverhogingen die nodig waren tengevolge van de duurder geworden grondstoffen. In het algemeen stond het Bergse produkt iets hoger genoteerd, echter wel op voorwaarde dat Oosterhout zijn prijsniveau bij optredende problemen zou aanpassen.

Nog in 1891, op 19 december, werden in Oosterhout prijsafspraken schriftelijk vastgelegd door de vier overgebleven fabrikanten, de heren G. J. van Loon, G. Schoormans, J. Schoormans en Frans Oomen. Een afschrift van deze overeenkomst is bewaard in de archiefstukken van het bedrijf van Van Loon.

De prijzen werden als volgt vastgesteld:

Oosterhouts	30 cent per worp
Fries	15 cent per worp
Gouds	25 cent per worp
Bergs	30 cent per worp

Bergse teelen,
2 oren 32 cent per worp
Jodenpannen 26 cent per worp
Genoemde prijzen worden door Jan Schoormans vanaf 1892 tot rond 1900 inderdaad gehanteerd. Na die tijd treden verhogingen op; eerst geleidelijk, later, in de oorlog, met sprongen. Eveneens in het archiefmateriaal van Van Loon bevinden zich circulaire met aankondigingen van prijsverhogingen van de gezamenlijke Bergse pottenbakkers ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Uit tabel 12 wordt

Tabel 12. De prijzen van het aardewerk in Bergen op Zoom in guldens per 100 worp tussen 1912 en 1919

produkt	1912	1913	1914	1915	1916	1916	1916	1917	1917	1917	1918	1918	1919
glad aardewerk	41	41	45	47	50	55	60	75	–	95	135	150	170
melktesten	43	43	47	49	52	57	62	77	–	97	140	155	175
teilen	51	51	55	57	60	65	70	85	–	105	145	160	180
ruw aardewerk	–	–	43	45	48	53	58	73	–	93	130	145	165
gladde teilen	68	68	72	74	77	82	87	102	–	122	165	180	200
geglaz. komforen	–	–	–	–	–	–	–	–	95	115	155	175	195
koekpotten	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	165	190	200

duidelijk hoe snel de prijsverhogingen toen hun beslag kregen: Na 1916 blijkt een jaarlijkse prijsmaatregel niet meer toereikend, de medelingen volgen elkaar in snel tempo op, onveranderlijk gemotiveerd met de enorme prijsstijgingen van brandstoffen, glazuren en andere grondstoffen. Ook de arbeidslonen gaan voortdurend omhoog. Aan glazuur was bovendien gebrek, blijkens een rondschriften van 1917, waarin speciaal de prijzen van de geglazuurde komforen – tot nu toe niet apart vermeld – om die reden verhoogd werden.

In Gouda was de situatie niet beter, want ook de Goudse fabrikanten verhoogden de prijzen. In 1915 was het Gouds aldaar nog *f* 40 per honderd worp, eind 1916 is het al *f* 57, een jaar later *f* 100 en volgens de laatste notering die we hebben, daterende 7 juni 1918 kostte het toen *f* 150.

In hoeverre volgen de pottenbakkers in Oosterhout deze ontwikkelingen? Ook hieromtrent bevat het archief van Van Loon enkele aardige gegevens. Zo is er een briefje van A. Jonker uit Gouda, 'secretaris der pottenbakkersvereniging', gedateerd 16 december 1912, met een voorstel tot algemene opslag door alle Nederlandse fabrikanten. Twee weken later, op 30 december, wordt Van Loon door dezelfde Jonker persoonlijk aangeschreven en gestimuleerd om in overleg met de firma Schoormans met een flinke verhoging aan de dag te treden. In diezelfde periode wordt ook vanuit Bergen op Zoom aandrang uitge-

oefend blijkens een briefje van G. M. Augustijn die een ontmoeting met Van Loon voorstelt 'in Breda op 8 januari in het café links als men het station uitkomt op den hoek'. Ook de heer Schoormans wordt voor de samenkomst uitgenodigd.

We hebben geen circulaire van de gezamenlijke Oosterhoutse fabrikanten aangetroffen. Wel is er een met de hand geschreven notering van Van Loon van de op 14 november 1914 vastgestelde prijzen. Dat hij hiervoor een Bergse circulaire gebruikt en doorstreept wat voor hem niet van toepassing is, lijkt een aanwijzing voor het ontbreken van een eigen drukwerk.

Van Loon noteerde de volgende prijzen:

Oosterhouts	37 cent per worp
schotels en	
pannen	41 cent per worp
glad Friesch	20 cent per worp
ruw Friesch	25 cent per worp

Schoormans' prijzen, zoals genoteerd in zijn boek, komen hiermee in 1914 redelijk overeen. Ook hij rekent dan 37 cent voor de Oosterhoutse worp en 20 voor de Friese, maar zeker niet systematisch. De prijzen gaan steeds meer per bestelling en per afnemer variëren. Zo kostte het Fries in 1915 tussen de 20 en 28 cent en dergelijke variaties zien we gedurende de gehele laatste periode van het bedrijf. Het beeld is grillig en bestellingen lijken steeds vaker incidenteel en individueel te worden afgehandeld. De gegevens over de prijzen combinerend

kunnen we concluderen dat van een strikte prijshantering in de laatste oorlogsjaren in elk geval bij Schoormans geen sprake was.

De laatste pottenbakker van Oosterhout: Sjef van Loon

Als Jan Schoormans in 1919 zijn oven stillegt, blijft Sjef van Loon als enige en laatste pottenbakker over in Oosterhout. Het bedrijf was gevestigd aan de Koestraat op de hoek van de Leeuwstraat. De pottenbakkerij met de karakteristieke halfronde ramen en een deel van het woonhuis staan er nog. De grote schuur is verdwenen, evenals het deel van het woonhuis dat vóór de pottenbakkerij stond, en dat in de oorlog ernstig beschadigd werd (*afb. 29 en 30*). Sjef was ongehuwd en woonde daar, na het overlijden van zijn vader Govert in 1901, samen met zijn moeder en zijn ongehuwde zuster. Het bedrijf stond geregistreerd als de firma G. J. van Loon en was na het overlijden van zijn moeder in 1914 gezamenlijk eigendom van Sjef, zijn zuster en zijn broer, een in Tilburg gevestigde apotheker. In 1924 werd het bedrijf van "pottenbakkerij" omgedoopt in "Fabriek van aardewerk en buizen, machinale bloempotten en groothandel". Op 1 juni 1942 is het bedrijf officieel geliquideerd; de handel in aardewerk was gestaakt in 1941²⁹ en de produktie ervan al in 1935.

Dankzij de heer L. A. A. M. van der Vaart in Loon op Zand – een kleinzoon van Sjefs broer – hebben we

inzage gekregen in een viertal bedrijfsboeken die een, zij het fragmentarisch, inzicht verschaffen in produktie, afnemers en omzet van het bedrijf. Ook bleken er – verspreid over de familie – nog enkele stukken aardewerk en een houten mal voor het maken van puddingvormen te zijn (afb. 31, 32, 33).

Afb. 28. Josefus van Loon (1877-1946), de laatste pottenbakker van Oosterhout.

Afb. 29. Woonhuis, pottenbakkerij en schuur van Van Loon op de hoek van de Koestraat en de Leeuwstraat in 1946.

Afb. 30. De pottenbakkerij van Van Loon in 1989. De grote schuur is verdwenen, en het deel van het woonhuis dat voor de pottenbakkerij stond is i.v.m. oorlogsschade gesloopt.

Afb. 31. Aardewerk in bezit van familieleden van Sjeff van Loon, afkomstig van de pottenbakkerij aan de Koestraat. Het zijn geen typisch Oosterhoutse modellen.

De boekhouding omvat allereerst een debiteurenboek over de periode 1912-1922 waarin leveranties staan genoteerd aan kleine, particuliere klanten uit Oosterhout. Vervolgens zijn er twee boeken die de periode 1926-1941 bestrijken: een verkoopboek met de namen van afnemers (geen particulieren) en de bedragen waarvoor geleverd is (niet de producten) en het grootboek. Ten behoeve van de jaarlijkse balans staat daarin – en dat is voor ons van belang – een nauwkeurige specificatie van de voorraden. Tenslotte is er nog het kasboek, maar dat begint pas in 1936, toen er al geen aardewerk meer werd geproduceerd. Aan de hand van deze boeken kunnen enkele aspecten van het bedrijf nader worden belicht.

Aardewerkleveranties tussen 1912 en 1922

Het debiteurenboek uit de periode 1912-1922 vermeldt hoofdzakelijk leveranties van turf en steenkolen aan particulieren in de omgeving. Evenals Jan Schoormans had Van Loon een brandstoffenhandel die blijkens de vermelde omzetten in 1915 en 1916 gouden jaren kende met jaaromzetten van meer dan f 3000,-. In 1917 is de omzet gedaald tot f 526,-, daarna worden de bedragen nog veel lager

Afb. 32. Houten mal voor het maken van puddingvormen afkomstig van de pottenbakkerij van Van Loon.

Afb. 33. Puddingvorm, wellicht gemaakt met de mal van afb. 32.

omdat er alleen nog turf wordt verkocht.

Tussen de antraciet en de turven door wordt – aan dezelfde klanten – af en toe ook aardewerk verkocht. De be-

langrijkste afneemsters zijn de Zusters Benedictinessen in het klooster aan de Zandheugel. Kwantitatief stellen die leveranties weinig voor, het gaat om enkele tientallen guldens per jaar. Dat valt in het niet vergeleken met hetgeen aan grossiers, detaillisten en andere grote klanten geleverd zal zijn – helaas hebben we voor die periode juist daarvan geen boekhoudkundige gegevens kunnen terugvinden. Toch is dat debiteurenboek interessant, omdat elk geleverd stuk aardewerk apart is omschreven, en niet schuil gaat achter een of andere verzamelnaam. Het geeft althans enig inzicht in het assortiment van Van Loon in die dagen, en nuanceert het beeld dat we via Schoormans van het Oosterhoutse produkt kregen. In tabel 13 wordt een overzicht gege-

ven van de aangetroffen voorwerpen. Weggelaten zijn de sporadisch genoemde bloem-, hang- en stekpotjes. Overigens kunnen de categorieën potten en bakjes ook bloempotten omvatten. De Keulse potten en kruiken heeft Van Loon niet zelf geproduceerd; hij betrok ze van de groothandel. De inmaakpotten kunnen wel door hem zijn gemaakt. Voor het overige treffen we het traditionele gebruiksaardewerk aan: pannen, koekpotten, tuitpotten etc. Nieuw zijn marmieten en kriettesten. Marmieten zijn kookpotten, bijvoorbeeld om bouillon te trekken. Kriettesten, die net zo weinig kosten als vuurtesten, waren misschien bedoeld voor krieken (kersen). Hoe deze voorwerpen er precies uitzagen weten we niet. Merkwaardig genoeg is nergens in de

boeken een verwijzing te vinden naar een produkt dat zo belangrijk was dat Van Loon het apart liet vermelden in zijn briefhoofd: de crocks. Dit waren geglazuurde bakken in de vorm van een bloempot die $\pm 16,5$ kg margarine konden bevatten. Ze werden gemaakt voor margarinefabrieken, die er hun produkt in verzonden. De crocks werden van een houten of blikken deksel voorzien en om breuk te voorkomen in mandjes verstuurd. *Afb. 34* toont een verzoek van een groothandel aan Van Loon om een offerte uit te brengen. Uit correspondentie blijkt dat ook andere Oosterhoutse pottenbakkers crocks maakten. Er kon echter nog geen enkel exemplaar worden achterhaald.

De laatste jaren: 1926-1941

Over de jaren tussen 1921 en 1926 ontbreken alle gegevens, zodat de draad pas weer in 1926 opgepakt kan worden. We beschikken over het verkoopboek waarin per dag werd bijgehouden aan wie voor welk bedrag geleverd was. Iedere klant had een eigen nummer dat correspondeerde met een pagina uit het facturenboek dat helaas verloren is gegaan, waardoor zijn de klanten en de bedragen bekend, maar niet de produkten. De afnemers komen overwegend uit de

Afb. 34. Brief aan Van Loon van de fa. Haubrich te Rotterdam, grossier in aardewerk met de vraag een offerte uit te brengen voor de levering van crocks, margarinepotten met een inhoud van $\pm 16,5$ kg.

Tabel 13. Gebruiksardewerk geleverd door Van Loon aan particuliere klanten tussen 1912 en 1922 met aantallen

potten, potjes, groote, kleine, hooge koppen, kopjes	462	vazen	9
bakjes, aschbakjes	203	tuitpotten	8
keulsch (stoppen, potten, kruiken, Jacobakruiken, Sanitas-kruiken, kruiken Louis St. Pierre)	150	(wasch)tijlen, w.o.2 groene luxe kannen, luxe potjes	7
pannen met en zonder deksel	140	marmieten	7
inmaakpotten	85	comforen	6
schotels	76	(platte) koekpotten	5
zult- en puddingvormen	36	fonteinen	5
melkkannen, bruine en gele kannen	25	doofpotten	3
vuurtesten, kriettesten	18	vleeschbakken	2
	13	stijfspannen	2
		melkpannen	2
		koffiekan	1
		boterpot	1

KEULSCH AARDEWERK.

KRUIKEN, PIJPAARDE EN MINERALE WATEREN.

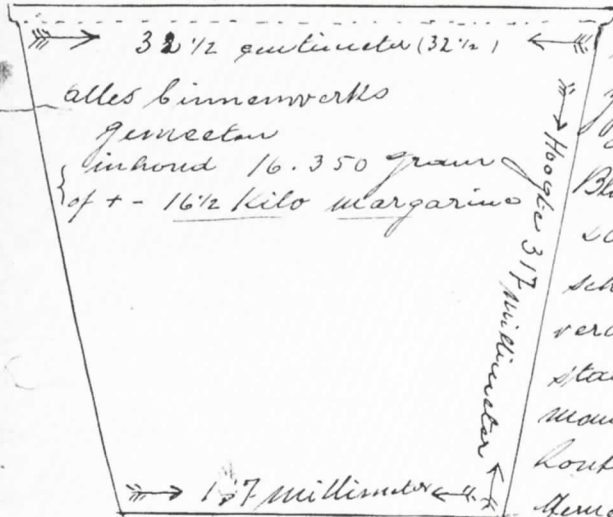
TELEGRAM-ADRES:
HAUBRICH-ROTTERDAM.

GEBR'S HAUBRICH.

Rotterdam, 7de Januari 1910

De heer V. Roow,
Oosterhout

M. A. w.,
Wij hebben de laatste tijd nog al veel aanvragen naar
onderstaande potten, met afname van minstens 100 stuks voorloepig
in grote grotere kwantiteiten. De potten moeten van binnen & van

buiten verglaasd zijn, op de potten
moet 3 keeren een stempel gedrukt
zijn Margarine, op beide zijden en op
de bodem v. de pot. De stempel moet
Blokletters zijn A hoog 3 centimeter
dik 3 millimeter (de letters) de letters
schrift lang minstens 16 centimeter,
verders moeten de potten in een mandje
staan met deksel op de mand, en op de
mond moet 4 keeren en markt zijn van
hout of blik met afsteken de kleur ook
gemerkt Margarine met Blokletters, groote

zoals boven omschreven, namelijk op beide zijden, bodem & deksel
van mand bevestigd zijn, (in de potten moet het stempel 3 keeren
gelijk als v. p. Althutesto pyporganen & loortje bezenden franco
Rotterdam een compleet handklaar met manden en gemerkt
zoals omschreven overblijven met de meeste

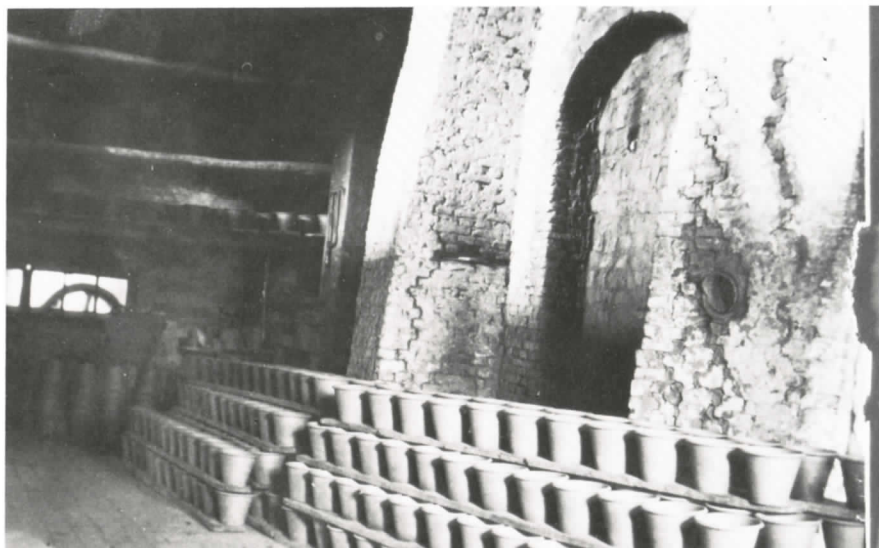
Hoogachtung

J. Haubrich

omgeving van Oosterhout en Breda en de iets oostelijker gelegen regio's Tilburg en Den Bosch. Het zijn vooral kwekers, waarvan we enkele namen al bij Schoormans tegenkwamen, en verder landgoederen, instellingen en gemeenten – dus vooral afnemers van bloempotten. Er wordt een enkele keer geleverd aan Rotterdam, Gorinchem, Gouda, Velp, maar het is een uitzondering. Een goede klant was wel Renaud in Delft, die met de familie Van Loon bevriend was. Ook Schoormans deed veel zaken met hem.

De jaaromzetten volgens het verkoopboek variëren voor de periode 1926-35 van ruim f 4000,- in 1931 tot ruim f 6600,- in 1928. Na 1935 dalen ze tot enkele honderden guldens per jaar.

De jaarlijkse inventaris ten behoeve van de balans bevestigt het beeld van een steeds sterker op de produktie van bloempotten gericht bedrijf. De in verhouding tot de omzet vrij forse

Afb. 35. De oven in de pottenbakkerij van Van Loon.

voorraden zullen redelijk representatief zijn voor wat er omging. Er blijken steeds enkele tienduizenden bloempotten in voorraad te zijn, in 1936 zelfs ruim 175.000 stuks. Als de verwante produkten als zaibakken, bloemhangers en hangpotjes meege-

Afb. 36. De fabricage van bloempotten met behulp van een pottenpers.

Afb. 37. Het hoofdprodukt van Sjeff van Loon in de jaren twintig: bloempotten. Links een kan zoals van afb. 5, 8 en 11.

teld worden dan omvat deze productgroep tussen de 56% (1927) en 83% (1936) van de voorraad, en, naar mag worden aangenomen, ook van de omzet. Het gemiddelde ligt op 72%. Op foto's van de pottenbakkerij die vermoedelijk uit het eind van de jaren twintig dateren zijn uitsluitend bloempotten te zien (afb. 35, 36, 37). Naast bloempotten worden ook buizen genoemd in de inventarissen: T-stukken, dwarspijpen, elleboogjes en privaatrechters. Het gemiddelde aandeel is 17,5%. Dan zijn er nog enkele procenten schoorsteenkapen, kachelringen en dergelijke, zodat het duidelijk is dat er voor dat waarnaar onze belangstelling vooral uitgaat, het gewone gebruiks aardewerk, niet veel ruimte meer overblijft. In 1926 is het ruim 8%, in 1928 zelfs 14%, daarna daalt het aandeel tot rond de 5%. In tabel 14 wordt een overzicht gegeven van het genoemde aardewerk, met de hoeveelheden. Winkeldochters die meer dan een jaar zijn blijven staan zijn dus twee of meer keren geteld. Het beeld is duidelijk: gebruiks aardewerk is afgezien van vuurtesten, fonteinen en broedbakken (afb. 23) nauwelijks nog in voorraad, en na 1930 helemaal niet meer. Ten slotte kan op basis van de gegevens van Van Loon nog iets vermeld worden over de worp-prijs van het

Afb. 38. Ingekleurde pentekening van J. C. van Neervoort met de pottenbakkerij van Van Loon. De afgebeelde pottenbakker is niet Sjeff van Loon, maar een personeelslid, Nellis Mutsaers. Particulier bezit, Oosterhout.

Tabel 14. Totale hoeveelheid gebruiks aardewerk genoemd in de jaarlijkse inventarislijsten van Van Loon 1926-1935 met hoeveelheden

vuurtesten	6390 st. + 164 worp	kriektesten	10 st. + 4 worp
schotels	40½ worp	testen	75 st.
teilen/tijlen	16 st. + 58 worp	duivendrinkers	28 st.
inmaakpotten	± 365 st.	ochtendvoerbakken	6 st.
pannen	6 st.	fonteinen	138 st. + 391 worp
koekpotten	56 st.	kuikenbakjes	215 st.
bakkerspotten	15 st.	broekbakken	± 1000 st.
kruiken	43 st.		

aardewerk. Eerder traceerden we die in tabel 12 tot 1919. Daarna daalt de prijs tot f 1,06 per worp in 1926, f 0,85 in 1927 en f 0,68 in 1929. Op

dat niveau handhaaft de prijs zich gedurende het volgend decennium. Juist in de nadagen van het pottenbakkersambacht raakten kunstenaars

Afb. 39. Aquarel van J. A. Hohmann uit 1932 met de pottenbakkerij van Van Loon. Een draaier draait met de hand bloempotjes. In werkelijkheid zal dat in die tijd – gezien de aanwezigheid van een pottenpers – nauwelijks meer zijn gedaan. Coll. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

er in geïnteresseerd. Twee Brabantse kunstschilders, J. A. Hohmann en J. C. Neervoort, kozen het bedrijf van Van Loon tot onderwerp (afb. 38 en 39). Kunstpottenbakkers, verbonden aan de academie te Breda hebben na 1935 de oven van Van Loon nog wel gebruikt.

Conclusie

De Oosterhoutse pottenbakkersnijverheid na 1800 is van drie kanten benaderd: door archiefonderzoek naar de bedrijfstak te verrichten, door gemerkte voorwerpen op te sporen en door delen van de boekhouding van Jan Schoormans en Sjef van Loon – de twee laatste pottenbakkers – te analyseren. Oosterhout bleek gedurende de gehele negentiende eeuw een productiecentrum van landelijke betekenis; in de eerste drie decennia waren er zelfs meer bedrijven dan in het veel meer bekende Bergen op Zoom. Hun aantallen, de namen van de potten-

bakkers en de hoeveelheden ('worp') aardewerk die zij maakten en veelal buiten de provinciegrenzen met behulp van potschepen aan de markt brachten konden dank zij het archiefmateriaal goed in kaart gebracht worden. Vooral tot 1860 zijn de gegevens van de bedrijfstak, die uitgeoefend werd door dikwijls aan elkaar gerelateerde families, nauwkeurig. Gildereglementen verbonden vandoord de ambachtslieden, maar ook later, na de opheffing van de gilden, werden nog afspraken gemaakt over het assortiment dat gevoerd werd, de beheersing van de voorraden en tot op het laatst nog over de prijzen van het aardewerk.

Tegen het einde van de negentiende eeuw neemt de economische activiteit van de Oosterhoutse pottenbakkerijen evenals elders snel af tengevolge van een dalende vraag. Na 1914 zijn in Oosterhout nog de bedrijven van Jan Schoormans en Sjef van Loon actief, na 1919 alleen nog dat van laatstgenoemde.

De vraag naar wat er gedurende de periode van ons onderzoek geproduceerd is, kan ten dele worden beantwoord doordat een indruk gevormd kon worden van het assortiment van zowel het begin als het eind van het tijdvak. Wel bevatten deze overzichten tal van voorwerpen waarvan we ons slechts een vage of in het geheel geen voorstelling kunnen maken. De archiefgegevens van 1805 laten zien dat de toen voorgeschreven voorraden uitsluitend uit traditionele modellen bestonden. Het overzicht

dat we met behulp van Schoormans' facturenboek konden samenstellen vermeldt de pottenbakkerswaren van een eeuw later. Imitatieprodukten, met name het Fries en in mindere mate het Gouds en het Bergs hebben hun intrede gedaan en zij stellen ons evenals destijds in Leeuwarden tijdens onze Doramastudie voor de vraag wanneer het, landelijk gezien, de gewoonte werd om produkten die meer dan regionale of plaatselijke bekendheid hadden gekregen, in het produktiepakket op te nemen. Zo goed als in Leeuwarden Gouds en Bergs werd geleverd, zo kon men te Oosterhout Fries, Gouds en Bergs aardewerk bestellen. Concurrentieoverwegingen vormen de meest voor de hand liggende verklaring. Ook de makers van het traditionele gebruiksaardewerk hebben geëxperimenteerd en geïnnoveerd. Schoormans' veelzijdigheid getuigt ervan dat een pottenbakker in principe alles moest kunnen maken waarnaar vraag was, of het nu melktesten waren voor de boeren in Delfland, jodenpannen voor Amsterdam, fragiel kindergoed of grote inmaakpotten.

Het aldus gevormde beeld dat in de eerste twee decennia van onze eeuw nog een grote verscheidenheid aan voorwerpen werd vervaardigd wordt bevestigd door Sjef van Loons debiteurenboek uit die tijd. Het vormt door zijn concrete noteringen van leveranties aan particulieren een welkome aanvulling op Schoormans' facturenboek dat betrekking heeft op de handel. Traditionele voorwerpen als

Afb. 40. Doofpotten van het Oosterhoutse model; alleen de twee zwarte zijn gemerkt.

tuitpotten, doofpotten, komforen, pannen, deksels, vleesbakken en zelfs een stijfselpan staan opgetekend, naast meer eigentijdse, zoals pudding- en zultvormen.

Na 1920, wanneer Van Loon zich toelegt op de (machinale) fabricage van bloempotten, neemt de produktvariatie snel af, uiteraard ook ten gevolge van een afnemende vraag. Vuurtesten, voer- drink- en broedbakken blijven over samen met wat teilen, schotels en inmaakpotten uit de voorraad.

De vraag naar specifieke vorm – of materiaalkenmerken van het Oosterhoutse aardewerk blijft moeilijk te beantwoorden. De gemerkte negentiende-eeuwse stukken bieden nog het meeste houvast. De negen tot nu toe aangetroffen stempels verwijzen ondubbelzinnig naar Oosterhout. Ze zijn aangebracht op pannen, doofpotten, kannen, tuitpotten, een afroomschaal en een inmaakpot. Kloeke karakteristieke voorwerpen die enerzijds lijken op Bergse modellen, anderzijds eigen kenmerken hebben. Omdat van elk van die voorwerpen veel meer ongemerkte dan gemerkte exemplaren bekend zijn, heeft het zin om – enigszins speculatief – die ken-

merken te inventariseren teneinde het verder opsporen en identificeren van Oosterhouts aardewerk te vergemakkelijken.

De zes gemerkte doofpotten die we onder ogen gehad hebben vielen op door de verticale, hoge en dikke lusoren (afb. 40). De Bergse doofpotten (afb. 41) hebben kleine, schuin opstaande oren met een ronde doorsnede, terwijl de klokvormige, voor de Friese markt gemaakte typen puntoren hebben. Wellicht maken deze verschillen het mogelijk om de bruine, maar meestal zwarte doofpotten met hoge lusoren aan Oosterhout toe te schrijven.

De inmaakpot (afb. 12) heeft dezelfde karakteristieke lusoren, die afwijken van de oren van gres- en daarvan afgeleide inmaakpotten van aardewerk.

De tuitpot (afb. 5) heeft aan weerszijden van de tuit een karakteristieke ringeloorversiering die sterk afwijkt van bijv. de Friese. Gemerkte en ongemerkte scherven uit de pottenbakkerij van Willems dragen dezelfde versiering. Wellicht is het een typisch Oosterhouts handelsmerk, maar dan moeten we erop bedacht zijn dat het ook elders kan zijn nagemaakt.

Vergelijken we Oosterhoutse en Bergse kromsteelpannen met elkaar (afb. 42) dan valt op dat bij het Oosterhoutse exemplaar de rand minder zwaar en de steel hoger geplaatst is. Opvallend is dat sommige gemerkte voorwerpen, zoals de tuitpot van Van Loon (afb. 5) en de afroombak van Dominicus Schoormans (afb. 7) geen

Afb. 41. Drie gemerkte Bergse doofpotten. Het klokvormige model rechts is een Fries model en wordt vooral in Friesland aangetroffen.

standing hebben maar een vlakke bodem. Dat komt vaker voor, maar meestal bij recenter aardewerk waarbij, om tijd en arbeid te sparen, het aanzetten van 'voeten' achterwege werd gelaten³⁰. Misschien begon

Afb. 42. Bergse kromsteelpannen – links en midden – en een gemerkt Oosterhouts exemplaar.

men daar in Oosterhout wat eerder mee. Voorwerpen uit Bergen op Zoom hebben altijd pootjes of een standring, de schotpannen en schotels uitgezonderd.

Het zwarte komfoor met staand en liggend oor (afb. 43) lijkt een typisch Oosterhouts produkt, al hebben we nog geen gemerkt exemplaar gevonden. Het is echter nooit zo populair geweest als het Bergse komfoor – roodbruin, met laaggeplaatste horizontale puntoren – dat veelvuldig wordt aangetroffen.

Anders dan in Bergen op Zoom is in Oosterhout ook groen aardewerk met witte scherf gemaakt. Scherven-vondsten tonen dit aan evenals enkele bestellingen uit de onderzochte boekhoudingen. In Van Loons admini-

Afb. 43. Zwarteglazuurd komfoor met staand en liggend oor; bodemvondst op het erf van de pottenbakkerij van J. F. Willems; ca. 1800.

stratie tenslotte komen rekeningen van pijpjarde en kopergroen voor. Gemerkte groene voorwerpen zijn nog niet gevonden.

Hoe interessant deze bevindingen ook zijn, er blijft een pijnlijke tegenstelling tussen de vele duizenden worpen aardewerk die blijkens het archiefmateriaal en de pottenbakkersboekhoudingen zijn geproduceerd en het handjevol potten dat bewaard gebleven is en met zekerheid aan Oosterhout kan worden toegeschreven: het gemerkte materiaal, enkele stukjes die bewaard worden in de families van Van Loon en Schoormans en mogelijk een aantal ter plaatse aangetroffen voorwerpen zoals die uit het Gele Huis en uit de St. Paulusabdij. Anders dan het Bergen op Zoomse is het Oosterhoutse aardewerk voor zover bekend niet systematisch verzameld en zo lijkt het wel of de tijd de meeste sporen van een rijke traditie heeft uitgewist. Toch moeten er voorwerpen

van Schoormans, Van Loon en de andere Oosterhoutse pottenbakkers onder ons zijn, maar welke precies en waar? Van alle nog aangetroffen grote zwarte kannen, doofpotten met hoge lusoren, melktesten die bij tientallen ook nu nog de nokken van hooiber-gen rond Delft versieren, tuitpotten, kachelpannen, schotels, komforen en koekpotten moet een deel in Oosterhout gemaakt zijn. We moeten ze niet alleen in Brabant zoeken, maar vooral ook daarbuiten, in de Randstad en op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden.

Veel meer is in de toekomst te verwachten van opgravingen in de afvalhopen op de terreinen van de voormalige pottenbakkerswerkplaatsen. Slechts door weer te keren naar de bron zal het mogelijk zijn om meer terug te vinden van dit verloren ambacht.

Naschrift – Nog twee Oosterhoutse merken

Nadat het eerste deel van deze studie verschenen was kwamen er nog twee merken aan het licht. (Tabel 15, aanvulling op tabel 6 uit het eerste deel.) Het eerder geschetste beeld van de Oosterhoutse pottenbakkersmerken wordt hiermee zowel bevestigd als genuanceerd.

In de collectie van het museum 'Willem van Haren' te Heerenveen bevindt zich de inventaris van een oude apotheek. Daartoe behoort een grote voorraadpot, gemerkt met de initialen A.C. in een ovaal. Het merk zou

kunnen worden toegeschreven aan Adriaan Crul, die al vóór 1813, en tot zijn dood in 1850, gevestigd was op de hoek van wat nu heet de Kloosterstraat en de Isabellastraat. (Het woonhuis staat er nog, *afb 2*). De vondst van dit merk bevestigt het vermoeden dat omstreeks het midden van de vorige eeuw vele, zo niet de meeste Oosterhoutse pottenbakkers enige tijd een eigen merk hebben gevoerd.

De voorraadpot zelf sluit overigens niet erg aan bij wat gepresenteerd is als typisch Oosterhouts aardewerk. Het is een zware, wat lompe pot, hoog 62 cm met een monddiameter van 26 cm. De binnenzijde is bruin geglazuurd, de buitenkant is afgezien van wat leksporen ongeglaazuurd.

Opzij zitten twee handgrepen in de vorm van halve cirkels met de punten naar beneden. Ze zijn zo weinig geprononceerd dat ze niet erg geschikt zijn om de pot er aan op te tillen. Het stempel staat op de rand. Een vergelijkbare pot, zonder pottenbakkersmerk, maar met grote, moeilijk te interpreteren medaillons, bevindt zich in het museum te Edam ³¹.

Het tweede merk past niet in de reeks met initialen en namen van pottenbakkers. Het bestaat uit een cirkel met daarin drie halve manen. Het merk komt voor op twee pannen op pootjes en met horizontale, in de rand opgenomen puntoren van het type waarop we eerder het merk van Jan Francus Willems aantreffen, (*afb. 5 en 44*). Ze zijn gevonden in de Kromme Elleboog in de Nijmeegse

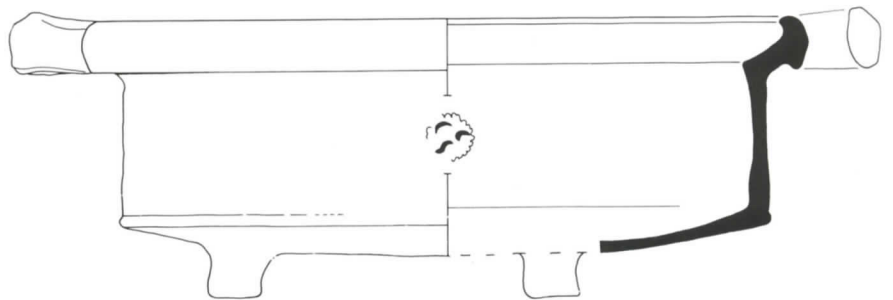
Tabel 15. Twee nieuwe merken van Oosterhoutse pottenbakkers

merk	pottenbakker	periode dat het bedrijf op zijn naam stond	aangetroffen voorwerpen
	Adriaan Crul	vóór 1813 t/m 1850	voorraad- of inmaakpot
	onbekend	onbekend	twee kookpannen

binnenstad bij opgravingen door de Stichting Stadsarcheologie Nijmegen ³².

De drie halve manen komen voor in het zegel, het wapen en de vlag van Oosterhout. Het wapen is door de Hoge Raad van Adel in 1817 vastgesteld: 'Zijnde van zilver, beladen met drie liggende halve manen van sabel

het schild der wederzijde vastgehouden door een klimmende leeuw en gedekt met een kroon van goud' ³³. Oomen beeldt vier exemplaren van het Oosterhoutse zegel af, resp. uit 1612, 1686, 1692 en 1769, met en zonder leeuwen, maar steeds met de drie halve manen ³⁴. De overeenkomst tussen merk en wapen maakt

Afb. 44. Kookpan met het merk met de drie halve manen (Stichting Stadsarcheologie Nijmegen); tekening J. R. A. M. Thijssen.

de toeschrijving ondubbelzinnig. Bovendien is dit type kookpan een gangbaar Oosterhouts produkt. De twee pannen komen uit een beerput en zijn gevonden in de bovenste laag, die dateert uit het eind van de achttiende/begin van de negentiende eeuw. Het merk verwijst niet naar een bepaald bedrijf. Zou het een collectief merk kunnen zijn, dat door enkele – of alle – bedrijven gedurende kortere of langere tijd is gevoerd, voorafgaande aan de individuele merken? Het is mogelijk, maar er zijn meer aanwijzingen nodig eer een dergelijke conclusie met enige stelligheid kan worden getrokken.

Noten

²⁵ Aardewerkfabrikant F. A. de Boer uit Woukum wees ons al eerder op het regionale karakter van de worp als maat. Helaas overleed deze vraagbaak op het gebied van de aardewerkproductie in 1988.

²⁶ Zie over de zuivelbereiding in Delfland en het gebruik van melktesten: C. S. T. J. Huijts, *De ontwikkeling van de middendelflandse boerderij*; Bureau van uitvoering Midden Delfland, Maasland, 1984, p. 23.

²⁷ Zie deel I, noot 18.

²⁸ C. J. F. Slootmans, *Tussen hete vuren*, deel I: *Economisch-sociale geschiedenis van het potmakersambacht te Bergen op Zoom 1400-1925*; Tilburg 1970, p. 152.

²⁹ Gegevens van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, Breda.

³⁰ F. A. de Boer deelde mee dat in Friesland vanaf 1920 het aanzetten van voeten achterwege werd gelaten, maar dat dat in Gouda al eerder gebeurde.

³¹ In ditzelfde museum bevindt zich bij de haard, vlak naast de befaamde drijvende kelder, een doofpot en een vuurklokje, donkerbruin, bijna zwart geglaazuurd, ongemerkt, maar vermoedelijk beiden van Oosterhoutse makelij.

³² Met dank aan de heer J. L. G. Theuws van de Stichting Stadsarcheologie Nijmegen, die ons attendeerde op dit merk, en de heer J. R. A. M. Thijssen, gemeente-archeoloog van Nijmegen, die de tekening maakte.

³³ Geciteerd bij: J. A. A. M. Oomen, *Oosterhout van vroeger*, Raamsdonksveer, Oosterhout, Breda, ca. 1983, p. 20.

³⁴ J. A. A. M. Oomen, op. cit., p. 21.

Inbindbanden

Voor de jaargangen 1 t/m 22 zijn de bekende blauwe inbindbanden leverbaar.

De prijs, inclusief 18,5% BTW en verzendkosten, is f 9,95 per stuk.

Bestellingen uitsluitend door storting van f 9,95 per band op postbankrek. nr. 1134001 t.n.v. Uitg.-Maatschappij Antiek Lochem b.v. te Lochem. Geef duidelijk aan voor welke jaargang u een band wenst te ontvangen.

Alleen bestellingen gedaan op de hierboven aangegeven manier worden uitgevoerd. Alle andere bestellingen worden terzijde gelegd!

Wij kunnen het bindwerk niet verzorgen, doch voegen bij de bestelling wel een lijst met adressen van binders.

Banden voor de 23ste jaargang kunnen nu reeds op dezelfde wijze besteld worden.

Levering daarvan geschiedt in november a.s.